

ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

83.3 Y3
41-26

ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

МУСТАФО ЧЎҚАЙ,
ЧЎЛПОН,
ОТАЖОН ҲОШИМ

Ҳаётий лавҳалар

Ҳужжатлар

Ривоятлар

«ШАРҚ»

НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
ТОШКЕНТ — 1993

Бух. ТИП " ЛП
БИБЛИОТЕКА

№

67421

Таҳрир хайъати:

О. ШАРАФИДДИНОВ (раис), АЛИМОВ Б. Ш. масъул котиб, таҳририят аъзолари Н. КАРИМОВ, Ш. РИЗАЕВ, ТОҲИР МАЛИК, Б. ҚОСИМОВ, Ш. Р. ЭРГАШЕВА.

Муҳтарам китобхон! Хайрли ишнинг ёруғликка чиқишини ҳам тарихий воқеа деса бўлади. Демак, қўлингиздаги мазкур китобча нашриётимиз эзгу ниятлар билан, узоқни кўзлаб режалаштираётган «Истиқлол фидойилари» туркумининг илк нишонасидир. Биз бу туркумда жумҳуриятимизнинг ҳурлиги, мустақиллиги учун бутун ҳаётини бахшийда этган миллитимиз фидойиларининг ҳаёти ва қизгин фаолияти, уларнинг илмий, адабий мероси хусусида ҳикоя қилмоқчимиз. Айни чоғда, уларнинг шоҳ асарларидан намуналарни нашр этиш ниятидамиз.

Тарихишуносларимизнинг қайдича, XX аср жаҳон тарихидаги энг машғум, фожиаи юз йиллик бўлиб қолса ажабмас. Чунки, бу асрда инсоният ўз қавмини маҳв этишининг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган усулларини ўйлаб топди. Шу асрда турли ноҳақликлар, зулм, зўрлик туфайли қатағон қилинган ўзбеклар сони миллионларга тенг бўлса, бунга шубҳа йўқ. Асримиз тонгида отилиб майдонга чиққан юзлаб фидойи зиёлиларимиз ўша миллионлар сирасида. Биз бугун жадидчилик ҳаракати деб ғурур билан баралла айтаётган ижтимоий ҳодиса бугунги истиқлолимиз учун ўша даврлардаёқ кураш бошлаган эди. Аввалига мактаб-маориф соҳасида фаолият кўрсатган жадидлар, кейинроқ том маънода, бутун мавжуд тартиботнинг тараққиёт сари истиқлолчилари бўлиб танилди.

лар. Ривожланган ҳар бир маданий ижтимоий жабаҳа ибтидосида жади́длар фаолият кўрсатдилар. Биргина матбуот соҳасини олайлик. XX асрга қадар маҳаллий тилда ягона газета «Туркистон вилоятининг газети» чиққан бўлса, янги асрга ўтиб ўзбек тилидаги газета ва журнал сони то 1917 йил Октябрь тўнтаришига қадар ўттизга яқинлашди. Абдулла Авлонийнинг гувоҳлик беришича, миллат манфаатларини кўйлаб чоп этилган илк жариди аслида 1906 йилдан чиқа бошлаган Исмоил Обидийнинг «Тараққий» газетаси эди. Шундан кейин «Шухрат», «Осиё», «Самарқанд», «Ойна», «Кенгаш», «Ислоҳ», «Изоҳ», «Турон», «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» номлари остида Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Ҳамза, Убайдулла Асадуллахўжаев, Ашурали Зоҳирий, Абдурахмон Сайёҳ каби фидойилар жонбозлигида ўнлаб нашрлар пайдо бўлди.

Шунинг баробарида жади́длар миллат фарзандлари учун янги усул мактаблар очдилар, ўз мактаблари эвазига шу мактабларга ўқув қуроллари олиб бердилар, дарслик ва қўлланмалар ёзиб, чоп эттирдилар. Миллат қайғусида хайрия ширкатлари, кутубхона ва нашриётлар ташкил этдилар.

Илк ўзбек миллий «театри» ва унинг драматургияси ҳам жади́длар номи билан боғлиқ. Хуллас, 1917 йилларга қадар Туркистон буюк ўзгаришлар, миллий истиқлол сари ўз табиий маромида жўшиб кетаётган эҳтирослар қайнаётган бир қизғин ўлка эди. Шу таҳлит табиий бир жараён ниҳоясига етиб улгурмай, Русия инқилоби юз берди. Бу ҳодисани шарҳлаб буюк

Мустафо Чўқай ёзган эди: «Инқилоб бизнинг умидларимизни йиқди, ишончимизни битирди, алданганимизни очиқ кўрсатди... Кенг юртимиз қурбон бўлган ўз болаларининг қони билан сувланиб, уларнинг тани билан қопланди. Мингларча Туркистон йигитлари янги маска тақиб чиққан эски мустамлакачиларга қарши курашда ўлдилар. Мингларча ёш Туркистон қаҳрамонлари совет Русия зиндонларида, сургунларда чиримоқдалар. Ун мингларча, ҳатто юз мингларча туркистонликлар инсон каби яшаш имконини қидириб, юртларини ташлаб чиқишга мажбур бўлдилар. Бу тариқа севинч, умидлар билан қарши олинган инқилоб умумий миллий фожеамиз шаклини олди». Дарҳақиқат, инқилоб фожеага айланди. Ерли халқ зиёлиларига ишонсизлик билан қараш, уларни турли ижтимоий фаолиятдан чеклаш, зиёли эмас, зиёнли деган мафкуравий тамғалар осии одат тусига кирди. Зиёлиларимиз орасига нифок солиб, парокандаликка мажбур этди. Бироқ шунда ҳам улар ўз ақидаларига содиқ қола билдилар. Гарчи орзулари ушалмаган, умидлари сўнган бўлса-да, миллат қайғусини, унинг эртанги кун ҳақидаги ҳур ўйларини бадий-илмий асарлар — шеър, драма, роман ва оташин мақолалар мазмунига сингирдилар. Аммо зўрлик билан бирлаштирилган бепоен мамлакат халқлари бошига янги-янги фалокатлар кўланка солмоқда эди. Миллат деган, эрку истиқлол истаган совет юртидаги ҳар бир халқ гуллари руҳий таъқиқ ва тазйиқлардан сўнг, жисмонан йўқ қилина бошланди. Ўзбекистонда ҳам 20-йилларнинг ўрталаридан авж олган мафкуравий душман излаш сиёсати 1927 йилги

Ўзбекистон маданият ходимларининг II қурул-
тойида тўла-тўқис партиявий фатво олгач, ама-
лий чораларга улашиб кетди. Биринчилар қато-
ри Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Саидно-
сир Миржалилов, Маҳмуд Ходиев-Боту, Убай-
дуллахўжа Асадуллахўжаев, Ашурали Зоҳи-
рийлар ҳибсга олинди. Сўнгра, 30-йилларга
келиб Элбек, Ибрат, Абдулла Қодирий, Чўл-
пон, Фитрат, Отажон Хошим, Усмон Носир
қамоққа олиниб, турли йўллар билан қатл қи-
линдилар. Рус чор истибдодининг янги шакли
янада огирроқ зулм ва зўрликка юз тутишини
сезган Мустафо Чўқай ва бошқа курашчилар
эса чет элларга қочиб қутулдилар ва ўша ер-
дан туриб юрт озодлиги, истиқлоли учун ғайрат
кўрсатдилар.

Хуллас, бугунги истиқлол ана шундай қур-
бонлар эвазига қарор тоқди, десак адолатдан
бўлади. «Истиқлол фидойилари» туркуми ўша
миллат қаҳрамонларининг хотираси, пок руҳи
учун келгусида қилинажак ишларга бир турт-
ки. Бу жабҳада ҳали «очилажак қўриқлар»
кўп. Истиқлол меваси бўлган мазкур туркум
китоблар яқин ўтмишимиз тарихидан бугунги
авлодларга сабоқ бериб, уларни истиқлол туй-
ғусининг ёруғ нурлари билан мунаввар эта ол-
са, ўз вазифасини бажарган бўлади.

Бобир АЛИМОВ.

ТУРКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИНИНГ АТОҚЛИ КУРАШЧИСИ

Қозоқ шоири Ўлжас Сулаймонов «Азия»
деган китобида совет тарихшунослик фанининг
отаси ҳисобланмиш академик Грековнинг «Ки-
ев Руси» китобидан бир парча келтиради: «Ҳам
ёзма, ҳам ноёзма манбалар бизнинг хизмати-
мизга мунтазир. Аммо манбалар қандай бўли-
шидан катъий назар, фақат бир ҳолдагина
фойдали бўлиши мумкин — тадқиқотчининг
ўзи ундан нима исташини яхши билмоғи ке-
рак.» Ўлжас Сулаймонов бу кўрсатмани кескин
танқид қилади. Чиндан ҳам, юксак рутбалик
раҳбарларнинг оғзига қараб иш юритишни
одат қилиб олган анча-мунча «олимлар» таниқ-
ли академикнинг бу гапини ўзлари учун муқад-
дас дастурил амал қилиб олдилар. Улар турли-
туман асарларида тарихни холисона ёритиш
ўрнига ундан ўз мақсадларига мос келадиган
ходисалар ва фактларни танлаб ёритиш, қол-
ганларини эса хас-пўшлаш ёхуд билиб билма-
ганга олиш йўлидан бордилар. Бироқ гап фа-
қат машҳур академикнинг методологик кўрсат-
масида ҳам эмас. Бу кўрсатманинг ўзи мамла-
катимизда 20-йиллардаёқ қарор топган муайян
ижтимоий-сиёсий вазиятнинг самараси ўларок
майдонга келганди.

Маълумки, 1917 йилдан кейин большевик-

лар барпо этган пролетар диктатураси салтанатида ҳукмрон мафкура факат бир мақсадга — янги тузумни ҳар жиҳатдан оқлаш ва улуғлашга хизмат қилди. Бу йўлда ҳукмрон мафкура ҳеч қандай воситалардан, ҳатто зўравонликдан ҳам қайтгани йўқ, ҳатто ошқора ёлғондан, сурбетларча сохтакорликлардан ҳам воз кечгани йўқ. Ҳукмрон мафкура, айниқса, большевикларнинг миллий сиёсатини «улуғлашда» зўр жонбозлик кўрсатди. «Октябрь ўтмишда эзилган халқларни озодликка олиб чиқди, улар улуғ оғамизнинг ёрдами билан бахтиёр ҳаёт курдилар, улар ўтмишда хор ва қашшоқ эдилар, фақат совет давридагина маданиятли, фаровон турмуш кечира бошладилар, бунинг учун улар партиядан ҳар-қанча миннатдор бўлсалар арзийди. Кимда ким бу гапларга қўшилмаса ёхуд қарши бўлса, у ғоявий маҳдуд, муртад, халқнинг ашаддий душмани, разил миллатчи!» — ҳукмрон мафкура ўнлаб йиллар давомида ана шу «ҳақиқатлар»ни халқ онгига сингдиришга ҳаракат қилди. Афсуски, гуманитар илмлар турли тазйиқлар ва маъмурий жазолар таъсирида мустақиллигини йўқотиб, ҳукмрон мафкуранинг хизматкорига айланди. Оқибатда олис ўтмиш ҳам, яқин тарихимиз ҳам бутунлай сохталаштирилиб, бузиб, ёлғон-яшиққа, уйдирмаларга қориштириб талкин қилина бошлади. Айниқса, XX асрда яшаб ўтган, илғор ғояларни олға сурган, бу йўлда қўлидан келган хизмати-ни аямаган зиёлилар шафқатсиз танқид остига олинди — уларнинг оламдан ўтиб кетганларига «жадид» деган муҳр босилиб, ёмон отликқа чиқарилди, минг хил чиғириклардан ўтиб, 30-йилларга етиб келганлари Сталин жаллод-

лари томонидан қатли ом қилинди, ўз вақтида ватанини тарк қилиб улгурганлари, муҳожирликнинг оғир, миннатли нонини еб, ўта мураккаб шароитларда жон асраганлар эса «советларнинг ашаддий душмани, ватангадо хоинлар, аксилинқилобчилар, миллатчилар» деб эълон қилинди ва уларни қоралашга расман фатво берилди. Тарихчими, адабиётшуносни, икти-содчими, файласуфми, хуллас, олим зотики бор — ҳаммаси эринмаса, уларнинг биронта асарини, бирон мақоласини ўқимай туриб, ҳаёт йўлини билмай туриб, сиёсий, адабий, фалсафий қарашларидан беҳабар ҳолда уларга қарши чиқмоғи, улар билан «мунозара»га киришиб, қарашларини рад этмоғи, ўзларини беҳаё сўзлар билан сўкиб, лойга қориштирмоғи ҳам фарз, ҳам қарз эди. Бундай олимлар рағбатлантирилар, «мафкурамизни мустаҳкамлаш ишига ҳисса қўшган қаҳрамонлар» деб баҳо-ларди. Буни қарангки, муайян йилларда ана шундай «аксилтарғиботчилик», чет эллардаги ўзбек муҳожирларини ёки бошқа миллатларга мансуб шарқшунос олимларни фош қилиш айрим «олимлар» учун тирикчиликнинг осон йўлига айланди, анча-мунча одамлар бу йўлдан фойдаланиб, мансаб пилла-пояларидан кўтарилдилар ва сохта шуҳрат эгалари бўлдилар. Энди маълум бўляптики, буларнинг ҳаммаси ёлғон экан, ўша «фош этилган», урилган, сўкилган советшуносларнинг кўп гаплари тўғри экан — улар четдан туриб, Туркистоннинг заволи аҳволи ҳақида, тақдири тўғрисида бизга қараганда тўғрироқ ва теранроқ фикр юритишган экан. Замон ўзгарди, жуда катта қийинчи-ликлар, талофотлар эвазига бўлса ҳамки, ош-

кораликка эришдик, аста-секин сўз эркинлиги жорий бўляпти. Бугун Вали Қаюмхон, Боймирза Хайит, Булокбоши, Темир Хўжа ўғли каби ўзбек муҳожирларининг номини бемалол тилга оладиган, ҳатто айрим асарларини чоп этадиган бўлиб қолдик, ҳатто ўзбек ёзувчиларининг сўнгги қурултойида Боймирза Хайит Ёзувчилар уюшмасига қабул қилинди. Ана шу муҳожирлар сафида Мустафо Чўқай алоҳида ўрин тутади.

Мустафо Чўқай фақат туркистонлик муҳожирлар ўртасидагина эмас, балки Ғарбдаги, айниқса, Германия ва Туркиядаги шарқшунос олимлар дунёсида катта обрў қозонган, юсак нуфузга эга бўлган бир зотдир. Мустафо Чўқай бу эътиборга бир вақтлар Туркистон мухториятининг бошида тургани учунгина эмас, иккинчи жаҳон уруши чоғларида туркистонлик юртдошларидан анча-мунча одамни ўлим чангалидан тортиб олиб, асраб қолгани учунгина эмас, балки Туркистон мустақиллиги йўлидаги фидокорона фаолияти туфайли, кўпгина теран ва холисона илмий асарлари туфайли эришган. Чет элларда уни «туркларнинг буюк миллатчиси ва юртсеварларидан бири», деб эъзозлайдилар.

Афсуски, ана шундай инсон ҳақида биз ҳеч нарса билмаймиз. Тўғрироғи, биламиз, билардик, лекин бу билганимиз — ҳукмрон мафкуранинг бу одам ҳақида миямизга қуйган ёлғон-яшиғидан ўзга нарса эмасди. Мустафо Чўқайнинг номи бизда 20-йилларда кўп тилга олинди. Аммо ҳар хил конференцияларда, мафкуравий анжуманларда, инкилобий мавзуларда ёзилган рисола ва китобларда у ашаддий халқ душмани, миллий буржуа мафкурасининг етак-

чи намоёндаси, совет ҳокимиятига қарши қурашган, босмачилик ҳаракатини уюштирган бир кимса сифатида таърифланади. 30-йилларнинг ўрталаригача ҳам турли муносабатлар билан Мустафо Чўқайнинг номи тез-тез тилга олинди турди. Жумладан, 1930 йилда Ўзбекистон ССР Олий судининг собиқ раиси Саъдулла Қосимов устидан бўлган суд жараёнида давлат қораловчиси Р. Катаняннинг айблов нутқида ёки Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Акмал Икромовнинг турли қурултой ва йиғинлардаги маърузалари ёхуд нутқларида шундай бўлган. Бироқ 1937 йилдан кейин худди биров буйруқ бергандай, Мустафо Чўқайнинг номи матбуот саҳифасидан бутунлай ўчиб кетади, гўё бу одам, умуман, ҳеч қачон яшаб ўтмагандек, унинг тўғрисида лом-мим дейилмай қўйилади. Фақат 1985 йилдан кейингина Мустафо Чўқай ҳақидаги гаплар яна тикланди, бироқ бу гал янги асосда, янгича муносабат билан тикланди, унинг баъзи бир асарлари матбуотда эълон қилина бошланди. Мазкур мақола Мустафо Чўқай ҳақидаги илк мақола. Афсуски, менинг қўлимда унинг чет элларда босилган кўпгина китоблари ва мақолалари йўқ. Шундай бўлсада, мен Мустафо Чўқайнинг Туркияда босилган «1917 йил хотира парчалари» деган китоби, шунингдек, унга бағишланган альбом асосида¹ ва «Эрк» газетасида чоп этилган «Туркис-

¹ Бу рисола ва альбомни менга Мюнхендан мухтарам Темир Хўжа ўғли лутфан бериб юборди.

Имкониятдан фойдаланиб, мен бу мухтарам зотга чуқур миннатдорлигимни изҳор қиламан.

тон Шўролар ҳокимияти даврида» деган мақолага суяниб, унинг ҳаёт йўли ҳақида ва ижтимоий-сиёсий қарашларининг айрим қирралари тўғрисида фикр юритмоққа жазм қилдим. Шоядки, Туркистон мустақиллигининг атоқли курашчиси сифатида донг қозонган юртдошимиз ҳақида илк тасаввур берувчи бу мақола бугунги ўзбек китобхонлари учун фойдадан холи бўлмас.

Мустафо Чўқай 1890 йилнинг 17 январида Окмачит шаҳарида туғилган.¹ Олма-отада истиқомат қилувчи русий забон ёзувчи Анов «Окмачит» романида бу шаҳарнинг рус қўшинлари томонидан ишғол қилинишини, бу жараёнда кечган турли-туман воқеаларни батафсил ҳикоя қилган. Чўлпон ҳам «Кеча ва кундуз» романида Окмачитга доир латифанамо бир гапни келтиради. Роман персонажларидан бири Ноиб тўра Мирёқубга дейди: «...Сенларнинг Худоёрхонингга «ўрислар Окмачитни олиб қўйдилар» деганлар. Худоёрхон «у юртим неча кунлик

¹ Окмачит ҳозир Қизил Ўрда вилоятининг маркази ҳисобланади. XIX аср ўрталарида бу шаҳар Қўқон хонлигига қарар, унинг чегарасида жойлашган авлоқ бир шаҳарча ҳисобланарди. Инқилобдан олдин Окмачит яна бир жиҳати билан машҳур бўлган — авлоқ жой бўлишига қарамай, Окмачитдан жуда кўп тилмочлар чиққан. Яхшиси бу масалани ёритиш учун сўзни Мустафо Чўқайнинг ўзига берайлик:

«Эски Туркистон вилояти доирасининг шаҳарлари орасида Окмачитнинг баъзи ўзига хосликлари бор эди... Улардан бири, балки энг унумлиси, бу доирада фаолият кўрсатган тилмочларнинг кўпчилиги Окмачитли бўлиши эди. Ёлғиз Сирдарё вилояти даврасидагина эмас, Самарқанд ва Фарғона вилояти шаҳарларида ҳам губернатор, полиция маҳкамаларида Окмачитли қозок тилмочлари хизмат қиларди... Окмачит шаҳри котиб ва тилмочлар етиштириб берувчи бир макон бўлиб қолганди.»

Мустафо Чўқай. 1917 йил хотира парчалари. Анкара. Ёш Туркистон нашриёти. 1988 й. 16-бет. Мустафо ана шундай муҳитда дунёга келганди.

йўлда?» деб сўраган, «бир ойлик йўлда» деганлар. «Ундай бўлса, менга унақа олис юртининг кераги йўқ. Олса олаберсин» деган...»¹

Мустафонинг отаси Чўқайбей Тўрғай Додхоўгли (1811—1918) ўз даврининг кўзга кўринган арбобларидан бўлган. У ўғлини илмли, маърифатли қилиб тарбиялаш йўлида қўлидан келган ишни аямаган. Мустафо бошланғич маълумотни Окмачитда она тилида эски мактабда олади. Ўғлидаги иқтидорни ва илмга ҳавасни пайқаган ота эски мактаб таълими билан чекланиш мумкин эмаслигини яхши тушунади ва уни Тошкентга юборади. Бу ерда Мустафо гимназияда рус тилида таҳсил олади. Уни муваффақият билан битиргач, Петербургга йўл олади. Мустафо Петербург университетининг ҳуқуқ факультетини ҳам зўр муваффақият билан тугатади. Дорилфунунда ўқир экан, Мустафо фақат ҳуқуқшунослик илмларига қизиқиш билан қифояланмайди, айни чокда, унинг тил ўрганиш бобида ҳам фавқуллоҳда иқтидор эгаси экани аён бўлади. У она тилини қанчалик теран билса, рус тилини ҳам шунчалик мукаммал эгаллайди. У рус тилида бемалол гаплашиш ва ўқишдан ташқари ёзаоладиган кучга ҳам эга эди. Кейинчалик рус тилидаги айрим газеталарга муҳаррирлик қилгани, қатор мақолалари ва рисоаларини рус тилида ёзгани фикримизнинг далили бўлади. Мустафо Чўқай француз, инглиз, немис ва поляк тилларини ҳам жуда яхши билган.

¹ Чўлпон, Яна олдим созимни. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991 й. 144-бет.

Мустафо Чўқай Петербургда ўқиган даврлар Россия тарихидаги энг алғов-далғов йилларга тўғри келган. Мамлакат бўйлаб подшо сиёсатидан норозилик кучайган, ижтимоий тараққиёт йўлига қўйилган турли-туман ғовлар зиёлилар ўртасида эътирозни кучайтирган. Улар ўртасида фикрий уйғонишнинг янги тўлқинлари сезилади. Шундай шароитда Мустафо Чўқай ҳам бевосита сиёсий фаолият билан шуғуллана бошлайди. Табиийки, ёш Мустафони сиёсатчи сифатида ҳаммадан аввал она юрти Туркистоннинг тақдири кизиқтирар эди. У Туркистонни мустамлака кишанларидан ҳалос кўришни истар, Туркистон халқларининг эса ўз тақдирига ўзи хўжайин бўлган ҳолда тараққиёт йўлига чиқиб, бошқа илғор халқлар қаторидан ўрин олмоғини хоҳларди. У инкилоб арафаларидаёқ ёзган мақолаларида Туркистон мустақиллиги учун кураш ғояларини тарғиб қила бошлади. Шундай қилиб, инкилоб арафаларида Мустафо Чўқай Туркистон манфаатларини чуқур тушунадиган илғор фикрли зиёлиларнинг олдинги қаторидан ўрин олади. Фикри теран, қалами ўткир бўлгани учун уни ҳатто Россия Думасига ишга олишади.

«1917 йил инкилоби бошланган кезларда,— деб ёзади Мустафо Чўқай «1917 йил хотира парчалари» китобида,— мен Петербургда эдим. У замонда мен Россия Думаси (парламенти) Мусулмон фракциясининг қошидаги бюрода Туркистон вакили эдим. Туркистон ҳақида материаллар тўплаш ва давлат думасидаги мусулмон миллат вакиллариغا Туркистон билан боғлиқ масалалар ҳақида керакли материалларни

ҳозирлаб берардим.¹ 1917 йил февраль инкилоби амалга ошиб, подшо тахтдан воз кечиши ҳақидаги манифестини эълон қилган куни Мустафо Чўқайни Тошкентга таклиф қиладилар. Бироқ Тошкентдан келган телеграммада 1917 йилнинг апрелида Оренбургда Умумқозок Конгресси бўлиши маълум қилинган ва унда Мустафо Чўқайнинг Туркистон вакили сифатида иштирок этиши илтимос этилганди. Мустафо Чўқай Оренбургга йўл олади, бироқ манзилга етгунча йўлда — Пензада тўхтаб ўтишга тўғри келади. Пензадаги воқеа Мустафо Чўқайнинг ватанга муҳаббати мавҳум нарса эмас, балки ватаннинг хўрланган, қийналган, эзилган фарзандларига муҳаббат, уларга ғамхўрлик тарзида намоён бўлганини кўрсатади. Мустафонинг ўзи қуйидагича ёзади: «Йўлда Пенза шаҳарида туркистонликларимизга дуч келдим. Бунда Туркистон ишчилари тўла ўнларча вагон бир чеккага чиқариб қўйилганди... Бу бечораларнинг турмуши ва оқибатидан хабар берадиган бирон кимса йўқ эди. Шу тарзда унутилган туркистонликлар нима қилишларини билмай ночор аҳволда қолган эдилар.»² Мустафо Чўқай Туркистон вакили сифатида станция бошлиғига мурожаат қилади, ундан иш чиқмагач, вилоят комиссари билан гаплашади. Бундан ҳам натижа чиқмайди. Ишга вилоят ишчи-аскар депутатлари совети аралашади ва Мустафонинг қийинқистови билан туркистонлик ишчилар тушган вагонлар она юрт томон йўл олади.

¹ Мустафо Чўқай. 1917 йил хотира парчалари. Анкара. «Ёш Туркистон» нашриёти. 1988 йил. 11-бет.

² Мустафо Чўқай. Ўша асар. 13-бет.

Мустафо Чўқай хотираларида келтирилган бу воқеа унинг табиати қандай бўлганини, ғайрати ичига сиғмайдиган фаолият кишиси эканини, гап юртдошларининг тақдири ҳақида кетганида лоқайд тамошабин бўлиб қололмаганини кўрсатади.

Мустафо Чўқай Оренбургда бир неча кун бўлади. У юкорида зикр этилган хотираларида Биринчи умумқозок курултойининг ғоят баланд руҳда ўтганини ёзади. Курултой қозокларнинг миллий уйғонишида катта аҳамият касб этиши билан бирга, барча туркий халқларини Туркистон мустақиллиги ғояси атрофида бирлашишига ҳам ёрдам берган. Курултойишида Фотиҳ Карим, Мунаввар қори Абдурашидов каби таниқли зиёлилар иштирок этган. Уларнинг нутқлари курултой аҳлида катта таассурот қолдирган. Мустафо Чўқай буни ҳам ёрқин бўёқларда тасвирлайди:

Мунаввар қорининг «Ўзбек қардошларингиздан салом келтирдим» дея бошланган табрик сўзларини қозок бўзқирларидан келган вакилларда уйғотган туйғулар, чуқур таъсир мен учун унутилмас бир хотирадир. Мунаввар қорининг илк жумласини оёққа туриб қаршилаган мажлис аҳли унга узоқ олқишлар билан жавоб берди. Кўпгина ёш вакиллар уни кўз ёшлари билан тингладилар. Қозок бўзқирларининг олис гўшаларидан келган вакиллар «энди биз ҳам қон ва жон бирлигимизни, қардошлигимизни очиқча сўйлай оладиган бўлдик» деяроқ кўзлар ёшланди. Оренбург ва умум турктатарлар номидан Фотех афанди Қаримий курултойни қутлади. Шундай қилиб, курултой буюк Турк халқининг уч кучли қўли орасидаги

кучли боғлиқликни намоиш этган бир саҳнага айланди.¹

Мустафо Чўқай Оренбургдаги ишларни битиргач, Тошкентга келади. 1917 йилнинг баҳор кезларида Тошкентдаги сиёсий ҳаёт қайнаб турган қозонни эслатарди. Кураш жабҳасида ҳар хил ижтимоий тоифалар манфаатига хизмат қилувчи сиёсий кучлар фаолият кўрсатарди. Тошкентда ҳам қўш ҳокимиятчилик давом этар, юртни Муваққат ҳокимият комиссари билан бир қаторда ишчи ва аскар депутатлари Совети ҳам бошқарарди. Советнинг таркиби ҳам хилма-хил эди — унда эсэрлар фракцияси ҳам, кадетлар фракцияси ҳам, большевиклар фракцияси ҳам, мусулмонлар фракцияси ҳам бор эди. Бу фракциялар ўртасида иноқлик йўқ эди. Шунингдек, шаҳарнинг сиёсий ҳаётида яна икки ташкилот — «Уламо жамияти» билан «Шўрон исломия» ҳам катта роль ўйнардди. Бироқ бу жамиятлар ҳам аҳил бўлиб иш тутиш ўрнига ўзаро низоларга берилдилар ва кўп ўтмай, низолар ошқора курашга айланиб кетди. Бундан фойдаланган большевиклар уларни тор-мор келтирди ва 1917 йилнинг ўрталарида Тошкентдан қувиб юборишади. Шу тарзда Мустафо Чўқай Қўқонга келади ва сиёсий-инкилобий фаолиятини бу ерда давом эттиради. Бу пайтда Мустафо Чўқай мусулмонлар ўлка советининг («Шўрон исломия») раиси эди. У Қўқонда бироз бўлгач, вазиятни ўрганиш, халқ кайфиятини билиш учун Марғилонга боради, Туркистон ўлкасининг Андижон, Тошкент, Самарқанд, Чимкент, Авлиё-ота каби ша-

¹ Мустафо Чўқай. Ўша асар. 15-бет.

харлари билан яқиндан алоқада бўлади. 1917 йилнинг 31 октябрида бир гуруҳ большевиклар Тошкентда ҳокимиятни олишади ва Тўркистонда совет ҳокимиятини эълон қилишади. Ўлкада сиёсий вазият фавқулодда тус олади. Бундай шароитда Ўлка мусулмонлар Совети ҳам фаолиятини кучайтиради. 1917 йилнинг 9 декабрида эрталаб соат 10 да Қўқон шаҳарида ўлка мусулмонларининг фавқулодда курултойи очилади. 11 декабрь тунги соат 12 да курултой Туркистон мухториятини эълон қилади. Шу курултойда мухториятни идора қилувчи Халқ Кенгаши сайланади, Кенгаш ўз навбатида Мухторият ҳукуматини сайлайди. Ҳукуматнинг биринчи раиси таниқли жамоат арбоби, Алаш Ҳаракати партиясининг раҳбарларидан бири Тинишбоев бўлган эди. Аммо у бори-йўғи бир ҳафта раислик қилди. Ҳозирча бизга номаълум сабабларга кўра у истеъфога чиқади ва унинг ўрнига ҳукумат бошлиғи қилиб Мустафо Чўқай тайинланади. Бироқ унинг ҳокимияти ҳам узок яшаёлмайди — орадан уч ой ўтар-ўтмас большевиклар томонидан бу ҳукумат тор-мор этилади. Шу ерда андак тўхтаб, Мустафо Чўқай ҳақидаги ҳикоямизда танаффус ясаймизда, бошқа бир масалага эътиборингизни жалб қиламиз.

Сўнгги 75 йил давомида Туркистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши, бу ердаги босмачилик ҳаракати, граждандар уруши, Қўқон мухторияти ҳақида юзлаб асарлар битилди. Шуниси қизиқки, уларнинг ҳаммасида мухториятни тор-мор келтирган большевиклар ва қизил аскарлар Туркистон халқига бекиёс яхшилик қилган буюк қаҳрамонлар сифатида таъ-

рифланади. Уларнинг ҳаммасида Қўқон мухторияти энг ярамас, энг зарарли бир ҳодисадай талқин қилинган. Мен бу ўринда фақат тарихшунос олимларнинг асарларини кўзда тутаяётганим йўқ. Биз адабиётшунослар ҳам тарихни бузишда улардан қолишган эмасмиз. Адиблар, шоирлар, драматурглар, киносчилар ҳам айнан шу ҳодисаларни ўта сохталик билан тасвирлаганлари, «яша шўро!» деб ҳайкиришдан нарига ўтмаганлари бугун ҳаммага маълум. Гина-кудуратларни қўяйлиг-у, бошқа бир саволга жавоб излайлик: нима учун мана шу асарларнинг ҳаммасида Мустафо Чўқай яқдиллик билан қораланади? Назаримда, советнинг нонини еб улғайган олиму-фузало, адибу шуаро Мустафо Чўқайнинг мухториятгача бўлган фаолиятида ортиқча салбийликни кўрмайди-ю, лекин унинг мухторият ҳукуматига бошлиқ бўлганини сира-сира кечиролмайди. Бунинг боиси шундаки, Қўқон мухторияти умри қисқа бўлган бўлса-да, ўлка ҳаётида бирон-бир сезиларли бурулиш ясаб улгурмай тарих саҳнасидан чиқиб кетган бўлса-да, у Туркистоннинг мустақиллиги йўлида ёқилган сўнмас юлдуз бўлди; у халқ қалбида ёнган умид чироғи бўлди. Бу юлдузни ёққанлардан бири эса Мустафо Чўқай эди. Шунинг учун ҳам ҳукмрон коммунистик мафкура уни сира кечира олмади ва Қўқон мухториятини 20-йиллардан бери муттасил қоралаб, фош қилиб келди. Бунда мухторият бўйнига тақиладиган тавқи-лаънатлар ўша-ўша эски гаплар — мухторият аксилинқилобий ҳокимият, гўё бутун Туркистон халқи Октябрни қувончдан кўзда ёш билан чапак чалиб қутиб олган-у, мухториятчилар халқининг иродасига

қарши бориб, буржуа ҳукуматини тузган. Бу — бошдан-оёқ тухмат. Партиявий тарихчиларнинг ўзи 20-йилларда Туркистонда маҳаллий аҳоли инқилобдан мутлақо узоқ бўлганини очик ёзишган. Биргина мисол келтираман. Туркистон тарихига оид бир қатор асарларини партия матбуотида эълон қилган П. Алексеенков деган одам «Қўқон мухторияти» деган китобида маҳаллий ишчиларнинг инқилобга муносабати ҳақида ёзади: «Ишчилар синфининг миллий табақаларига нисбатан шунини айтиш керакки, уларнинг бир қисми ўзининг ишлаб чиқаришдаги ўзига хос аҳволи туфайли ва савиясининг ўта пастлиги важдан совет ҳокимиятини етарли даражада фаол қўллаб-қувватламайди, бошқа қисми эса, ҳатто бетарафлик позициясида туради.¹

Дехқонлар ҳам улардан ўтиб кетган эмас: «Ишчилар синфи томонида туриб (яъни инқилобчилар томонида дейилмоқчи — О. Ш.), фаол ва қатъий чиқмоқлик учун учта нарса етишмасди: 1) ўзининг асосий иқтисодий ва сиёсий манфаатларини тушунмаслик; 2) фаол чиқиш учун кифоя қиладиган уюшқоқлик; 3) ишчилар синфини етарли тушуниш ва деҳқонларни фаол курашга жалб қилиш зарурлигини тушунмаслик.»²

Хўш, миллий зиёлиларчи?

«Миллий зиёлилар Октябрь инқилобидан кейин буржуазия билан бирга кетди.³

Демак, ишчилар синфи ҳам, деҳқонлар ҳам, зиёлилар ҳам Октябрь инқилобини амалга

^{1, 2, 3} П. Алексеенков. Кокандская автономия. УзГИЗТ.— 1931 г. Стр. 14, 15, 16.

оширишда фаол қатнашмаган. Энди ўзингиз ўйланг — на ишчилар, на деҳқонлар, на зиёлилар қўллаб-қувватламаган инқилобни қандай қилиб халқ инқилоби деб аташ мумкин? Қандай қилиб халқнинг инқилобга ижобий муносабати ҳақида гапириш мумкин? Аксинча, советпараст олимнинг ўзи тан олган фактлар Октябр инқилобининг Туркистонга четдан олиб келинганини яққол исбот қилмайдими? Бас, шундай экан, Қўқон мухторияти маҳаллий халқнинг инқилобий хоҳишига зид ўлароқ майдонга келган деб даъво қилиш бориб турган бир уйдирма, холос. Билъакс, фактлар ва ҳужжатлар шундан далолат берадики, Туркистон мухторияти бу ерда яшовчи маҳаллий халқларнинг энг теран орзу-ҳавасларига тўла мос бўлган.

Қўп йиллар мобайнида расмий китобларимизда «мухторият маҳаллий буржуа миллатчиларининг ҳокимияти бўлган, у Россияга қарши, русларга қарши қаратилган, Туркистонни Россиядан ажратиб олишга қаратилган» деган даъволар олдинга суриб келинди. Бироқ бу даъволар ҳам ҳеч қандай реал заминга эга бўлмаган, пуч ва уйдирма гаплардир. Буни бир-икки факт билан исбот қилмоқ мумкин. Аввало, мухторият парламентининг — «Халқ кенгаши»нинг миллий таркибига эътибор қилайлик. Унда ўзбеклар, козоклар, қирғизлар билан бир қаторда руслар, украинлар, яҳудийлар, арманлар ва бошқа миллат вакиллари ҳам бўлган. Бу кенгашга 54 киши сайланган. Шундан 36 киши маҳаллий халқлар вакиллари бўлган, 18 киши оврўпали миллатларга мансуб бўлган. Шу фактнинг ўзиёқ мухториятни барпо этган одамларнинг байналминалчилиги анча

юксак бўлганидан, улар ҳақиқий демократияни анча чуқур тушунганидан далолат бериб туринти. Шундоқ экан, мухториятни «маҳаллий буржуа миллатчиларининг ҳукумати» деб аташ тарихий ҳақиқатни сохталаштиришдан ўзга нарса эмас. Туркистонни Россиядан ажратиб олиш масаласига келсак, бунга Мустафо Чўқайнинг хотираларидан олинган бир жумла билан жавоб бермоқ мумкин. У ёзади: «Биз Россиядан айрилмоқни талаб этмадик. Фақат мухторият эълон қилдик. Натижа эса маълум...»¹

Кези келганда шуни ҳам айтмоқ керакки, Туркистон мухториятининг барпо бўлишини инкилоб самараси сифатида ҳам қарамоқ мумкин. Маълумки, янги ҳокимият илк декретларидаёқ Россия тасарруфидаги халқларга озодлик ваъда қилди, улар ўз-ўзини белгилаш ҳуқуқига эга эканини эълон қилди, ҳатто Россиядан ажралиб чиқишлари мумкинлигини ҳам эътироф этди. Бундан ташқари, янги ҳокимият бошлиғи В. И. Ленин Октябрь инкилобидан бирор ой ўтар-ўтмас Россия ва Шарқдаги барча мусулмон меҳнаткашларга мурожаат қилди. Унинг мактубида шундай гаплар бор эди: «Бундан буён сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва даҳлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин ва бемалол уюштира берингиз, сизларнинг бунга ҳаққингиз бор... Сизлар ўзларингиз ўз ватанингизнинг ҳокимлари бўлишингиз лозим. Ўз расм-русмларингизга биноан ҳаётингизни уюштиришингиз лозим.

¹ Мустафо Чўқай. Ўша китоб. 69-бет.

Сизнинг бунга ҳаққингиз бор, чунки сизларнинг тақдирингиз — ўзларингизнинг қўлингизда.»¹ Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатининг раҳбарлари, шу жумладан, Мустафо Чўқай ҳам бу гапларга чиппа-чин ишониб, лаққа тушдилар. Улар большевиклар сиёсати биринчи қадамданок риёкорлик асосига қурилганини, оғизда баландпарвоз ваъдалар бериб, амалда одамларнинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдираверишларини хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар. Ленин ҳам шундай қилди: бояги мурожаатномадан кейин кўп ўтмай, Туркистон халқларининг қаршичилигини ўта шафқатсизлик билан бостириш ҳақида «доҳиёна» кўрсатмалар бериб, баланд рутбалик вакиллари бу ерга жўнатади.

Бундан ташқари, мухториятнинг вужудга келишига янги ҳокимиятнинг биринчи қадамларданок миллий сиёсат бобида йўл қўйган мудҳиш хатолари, маҳаллий халқни менсимай, унинг ҳуқуқларини поймол қилиб, унга шовинистик муомала қилиши ҳам сабаб бўлди. Бунини далиллайдиган фактлар ҳам кўп. Октябрь инкилобидан кейин Туркистонда тузилган биринчи совет ҳукумати составида биронта ҳам маҳаллий миллат вакили йўқ эди. Туркистон Компартияси Марказий Комитетининг таркибида ҳам дастлабки боскичда биронта маҳаллий миллат вакилига ўрин ажратилмади. Инкилобий раҳбариятнинг айрим раҳбарлари 1917—1918 йиллар мобайнида турли йиғинлар ва анжуманларда сира тортинмай ерли халқ шаънига таҳқирли гаплар айтишган. Масалан,

¹ Шарқ юлдузи. 1991 й. 168-бет.

Туркистондаги ҳокимият аъзоларидан бири К. Я. Успенский 1918 йил январида ўлка советларининг курултойида сўзлаган нутқида шундай деган эди: «Ўртоқ мусулмонлар! Шунин билангизким, биз сизларнинг катта оғангизмиз. Сиз кичиксиз ва, тушунарлики, бизга бўйсунингиз керак.»¹

Совет ҳокимиятининг дастлабки даврларида большевиклар миллий сиёсат соҳасида жиддий шовинистик хатоларга йўл қўйишганини 20-йиллар давомида эълон қилинган кўпгина тадқиқотлар ва китобларда очик тан олишган. Жумладан, П. Алексеенков юқорида зикр этилган китобида шундай ёзади: «Октябрь инқилоби даврида ва ундан кейинги дастлабки ойлари мобайнида Туркистон партия ташкилоти миллий масалада қатор хатоларга йўл қўйди. ...Биз ўша кезларда шунга амин эдикки, маданий жиҳатдан қолоқ ва сиёсий жиҳатдан етарли даражада балоғатга етмаган маҳаллий аҳоли инқилобда фаол иштирок эта олмайди, шунинг учун инқилобни уларсиз давом эттиришга қарор қилдик.»²

Мана шундай камситишлар ва таҳқирлар оқибатида, юқорида айтганимиздек, 1917 йилнинг 11 декабрь куни ўлка мусулмонларининг фавқуллодда IV курултойи Туркистон мухториятини эълон қилди. Бинобарин, мухторият бир «ҳовуч миллатчи фитнакорларнинг хуружи» туйғайи эмас, маҳаллий халқларнинг кўпдан давом этиб келаётган орзу-истакларининг натижаси, Октябрь инқилоби давридаги ижтимоий

сиёсий вазиятнинг маҳсули сифатида майдонга келди. Майдонга келди-ю, кўп ўтмай, большевиклар томонидан кунфая-кун қилинди.

Кўп йиллар мобайнида советпарастлик руҳи билан суғорилган асарларимизда Мустафо Чўқай Туркистонда босмачилик ҳаракатининг илҳомчиси ва ташкилотчиси сифатида ҳам қораланиб келинди. Бироқ бу айблов ҳам ҳеч қандай заминга эга бўлмаган ҳавойи гап. Тўғри, Мустафо Чўқай мухторият ҳукуматининг бошлиғи сифатида ҳарбий вазир Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев билан бирга мухториятни қизил қўшин хуружидан ҳимоя қилиш учун баъзи тадбирларни кўрган. Жумладан, улар мудофаа ишларини уюштиришни Қўқон милициясининг бошлиғи Эргашга топширган, Эргаш эса ўз навбатида унча кўп сонли бўлмасида, қуролланган бир даста тузиб, Советларнинг ҳарбий кучларига қарши жанг қилган. Шунга асосланиб, Мустафо Чўқайни босмачилик ҳаракатининг асосчиси сифатида қоралаш мумкинми? Холбуки, расмий ҳужжатларда, кўпгина асарларда «босмачилик» деган таҳқирли ном олган, аслида эса моҳият эътибори билан мустамлакачилик сиёсатига қарши қаратилган миллий-азодлик ҳаракати бўлган бу оммавий ҳаракатни тугдирган объектив сабаблар бор эди. Бу сабабларнинг энг асосийси янги ҳокимият вакиллари билан маҳаллий халқларга менсимай қараши, унинг миллий туйғуларини, инсоний ҳурурини таҳқирлаши, урф-одатлари ва расм-рўсумлари оёқ ости қилиш эди. Шу билан бирга янги ҳокимият вакиллари аксилинқилобчиларга қарши кураш ниқоби остида маҳаллий халққа нисбатан шафқатсиз террорни амалга

¹ Шарк юлдузи. 1991 й. 168-бет.

² П. Алексеенков. Кокандская автономия. стр. 51—52.

оширдилар. Тинч аҳолини қирғин қилиш Қўқонда февраль ойининг 17-куни бошланди. Советпараст тарихчиларнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, ўша кезларда уч кун давомида Қўқон ўт ичида қолди. Янги ҳокимият Қўқонни талон қилиш учун дашноқларга тўла эрк бериб қўйди. «Ўшанда Қўқоннинг ўзида 10000 дан ортиқ одам ўлдирилди. Қирғин шу билан тугагани йўқ. 1918 йилнинг биринчи ярмида Марғилонда 7000, Наманганда 2000, Андижонда 6000, Бўзқўрғон ва Қўқон-қишлоқда 4500 одам ўлдирилди. Шу жараёнда 180 қишлоққа ўт қўйилди. Минглаб оилалар хонавайрон бўлиб, бошпанасиз қолдилар.»¹ Бундай мислсиз ваҳшийлик, кулоқ эшитиб, кўз кўрмаган зўравонлик сусайиш ўрнига борган сари кучайиб борди. 1919 йилда ҳам, ундан кейинги йилларда ҳам «босмачилик ҳаракатини» бостириш учун келган Қизил Армия қисмлари, жумладан, қонхўрлиги билан донг чиқарган Будённийнинг Биринчи отлик армияси «босмачилар» қолиб, тинч аҳолини кириш, аёлларни таҳқирлаш, ҳатто гўдакларни чавақлаб, найзаларга илиш бобида мислсиз «қаҳрамонлик» намуналарини кўрсатдилар. Бу ваҳшийликларни ҳатто ҳозир ҳам баъзи қариялар эслаб қолишса, қалтирок босиб, ранглари ўчиб кетади. Хуллас, Фарғона водийси 1918 йилнинг бошлариданоқ қонга беланиб, харобазорга айланди. Буни кўрган ҳар қандай инсофли одам даҳшатга тушиб ёқа ушламаслиги, «Гўзал Фарғона, сенга на бўлди?» дея фиғон қилмаслиги мумкин эмас эди. Айни

¹ Шамаъдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Т., 1961 г. 54—60 стр.

чокда, бу ваҳшийликлар қарши ҳаракат, исён туғдирмаслиги, халқни «бир бошга бир ўлим!» деб оёққа турғузмаслиги мумкин эмасди. Халқ исёнининг ҳақиқий сабаби мана шунда! Мустафо Чўқайга ўхшаш айрим одамларни «босмачилик ҳаракатининг асосий сабабчиси» қилиб кўрсатиш эса халқнинг диққат-эътиборини тарих ҳақиқатидан чалғитишдан бошқа нарса эмас. Бу масалада ҳам ҳукмрон коммунистик мафқуранинг ўз душманларини ёмонотлик қилишда ҳеч нарсадан қайтмаслиги, ёлғончи гапларни ва уйдирмаларни бемалол ишга солавериши, икки юзлама сиёсати яққол кўриниб турипти.

Мустафо Чўқай Туркистонда «босмачилик ҳаракатини» яна шунинг учун уюштира олмас эдики, у 1918 йилнинг ўрталаридаёқ Туркистондан чиқиб кетишга мажбур бўлган эди. У бир неча муддат Кавказда Тифлис шаҳарида турди, кейин чет элга кетади. Чет элда Мустафо Чўқай Париж ва Берлин шаҳарларида истиқомат қилган, Туркияга тез-тез бориб-келиб турган. Мустафо Чўқай чет элда муҳожирликда 20 йилдан ортиқроқ ҳаёт кечирди. Бу даврда у журналистика бобида самарали меҳнат қилди ва кўпгина илмий мақолалар билан бирга катор тадқиқотлар ҳам яратди. Мустафо Чўқай ҳали Туркистонда эканида ҳам ўткир бир журналист сифатида кенг танилган эди. Дастлаб у «Улуғ Туркистон» газетасида фаол қатнашган. Бу газета 1917 йилда Тошкентда «Яшасин индилятлар мухторияти!» деган шиор билан чиққан ва у «халқининг юзда тўксон саккизи мувоулмон бўлган Туркистон ўлкасида халқ идорасининг хориждан келган аскар ва ишчилар

қўлига ўтишга туркистонликлар рози бўлмая-
жаклар» деб ёзган эди. Мустафо Чўқай шу
газетанинг энг мумтоз муаллифларидан бири
эди. 1917 йилнинг ўрталарида Тошкентда «Бир-
лик туви» деган газета ҳам чиқа бошлайди.
Мен салкам қирқ йил муқаддам аспирантурада
ўқиб юрган кезларимда В. И. Ленин номидаги
давлат кутубхонасининг қироатхонасида ўти-
риб, бу икки газетанинг айрим сонларини варақ-
лаб кўрган, ҳатто «Улуғ Туркистон»дан Ҳамза-
нинг «Туркистон мухториятига» деган катта
мажмуасини тўла кўчириб ҳам олган эдим.
Ўшанда бу газеталарнинг сарғайиб кетган са-
ҳифаларидан олис 1917 йилнинг ғала-ғовур са-
долари келаётгандай бўлиб туюлганди менга.

1918 йилда Тошкентда яна бир газета чиқ-
қан. Бу — «Свободный Туркестан» деган русча
газетадир. Муҳими шундаки, бу газетанинг
моддий таъминоти ҳам Мустафо Чўқай зимма-
сида бўлган ва турли таҳаллуслар остида у рус
тилидаги мақолалари билан мунтазам катна-
шиб турган. 1942 йилда Мустафо Чўқай вафо-
тининг бир йиллиги муносабати билан Истам-
булда Намуна матбаасида альбом чиқарган
доктор М. Делил унинг журналистик фаолияти
тўғрисида ғоят қимматли маълумотлар беради.
Унинг кўрсатишича, 1919—1920 йилларда Кав-
казда камида тўртта газета чиқаришда қат-
нашган. Булар — 1919 йилда рус тилида Тиф-
лисда чиққан ҳафталик «Вольные горцы» газе-
таси — унда Мустафо бейнинг Туркистон маса-
лаларига доир мақолалари бор; «На рубе-
же» — бу газета эмас, мажмуа. У Тифлисда
Туркистон ва Украина миллий марказларининг
моддий ёрдами билан чиқарилган. Русча маж-

муада Мустафо бей «М. Чанай» ва «Жалил»
деган номлар билан мақола ёзган. Яна — «Ян-
ги дунё» — 1920 йилда Шимолий Кавказия
миллий ташкилоти билан Туркистон миллий
маркази бирлашиб чиқарган газета. «Шафақ»
газетаси ҳам Тифлисда Мустафо бейнинг бош
муҳаррирлигида чиқарилган. Табиийки, булар-
да ҳам Мустафо бейнинг мақолалари мунтазам
босилиб турган. 20-йилларнинг охирларида
Истамбулда «Янги Туркистон» деган ойлик
мажмуа чиқа бошлайди. У 1927 йилдан
1931 йилнинг июлигача давом этди. Сўнгра
Мустафо бейнинг бош муҳаррирлиги ва сиёсий
раҳбарлиги остида Берлинда 10 йил мобайнида
(1929—1939) чиқиб турган мажаллани эсла-
моқ даркор. Доктор М. Делилнинг тасдиқла-
шича, бу мажалла «Чўқайнинг миллий мафку-
расини ва Туркистон туркчилигининг миллий ҳа-
ракатини ғоятда ойдин бир сувратда акс эттира
билмишдир.»

Мустафо Чўқайнинг Туркистон тарихига,
унинг миллий уйғонишига бағишланган, Тур-
кистон мустақиллигининг долзарб муаммолари
ҳақида баҳс юритувчи асарлари француз
(«Orient et occident»), инглиз («Asiatic Revi-
ew»), поляк («Wschod») тилларида ҳам бо-
рилган. Мустафо Чўқайнинг кўпгина мақолала-
ри ва рисоалари Туркистон ҳақида шу қадар
муҳим маълумотлар берганки, бу ўлка ҳаётини
тадқиқ қилувчи кўпгина олимлар унинг асарла-
рини четлаб ўтолмаганлар. Масалан, 1942 йил-
да немис тилида «Туркистон» деган ҳажман
кўп бир асар чоп этилади. 434 саҳифалик бу
асарнинг муаллифлари Р. Олцша ва Г. Клай-
нларнинг таъкидлашича, бу асарнинг 363—

409-саҳифалари Мустафо Чўқайнинг қаламига мансубдир. Булардан ташқари «1917 йил хотира парчалари» китобидаги изоҳларда Калифорниядаги Статфорд университети қошидаги Рус инқилобини ўрганиш институти «Туркистонда инқилоб ва Совет ҳукуматига қарши халқ кўтарилишлари» деган мажмуа тайёрлаётгани, шу муносабат билан институтнинг Мустафо Чўқайга мурожаат қилгани, у эса «Туркистонда инқилоб ва Қўқон мухторияти» деган мақола ёзиб беришни ваъда қилгани айтилади. Афтидан, бу мақола 1937 йилнинг бошида ёзилиб, Калифорнияга юборилган бўлса керак.

Юқоридаги обзордан кўриниб туриптики, Мустафо Чўқаев муҳожирликда юрганида ҳам бирор дақиқа бўлсин Туркистоннинг Мустақиллиги ғоясидан чекинган эмас. У юзлаб мақоаларда бу ғояни тарғиб этган, бирор кун келиб, Туркистон осмонида озодлик қуёши нур сочажасига ишонишдан тўхтамаган. Бироқ минг афсуски, биз бу улкан зотнинг ҳамма асарларини билмаймиз. 1950 йилда Истамбулда Еш Туркистон нашриётида доктор А. Октой туғилган кунининг 60 йиллиги муносабати билан «Туркистон миллий ҳаракати ва Мустафо Чўқаев» деган китоб чиқарган экан. Биз ҳатто шу китоб билан танишиш имконига ҳам эга эмасмиз. Лекин шунга қарамай, мен яна бир бор Мустафо Чўқайни ўткир нигоҳли тадқиқотчи, ҳаётини яхши биладиган, воқеалар замиридаги ҳақиқатни кўра оладиган, мантиқи чуқур, қалами ўткир бир олим деб ҳисоблайман. Унинг «Туркистон Шўролар ҳукумати даврида» деган мақоласи шундан далолат бериб турипти.

Авваламбор, мақоланинг ижодий тарзи

диққатга сазовор. 1927 йилда Октябрь инқилобининг 10 йиллиги муносабати билан Москвага француз ишчиларининг делегацияси келади. Унинг бир қисми Ўзбекистонга келади ва бир неча кун республика ҳаёти билан танишади. Бу ерда франциялик вакиллар «Туркистон миллий жумҳуриятларидаги кўз кўриб, қулоқ эшитмаган» ўзгаришлардан ҳайратланиб ҳаяжонга тушади. Уларнинг назарида Туркистонда ҳамма ёқда эркинлик салтанати барпо этилган, миллий масала узил-кесил ҳал этилган, халқ фаровон ва бахтиёр ҳаёт кечиради, ҳар қандай сиёсий, ижтимоий, иқтисодий муаммолар тенглик ечимини топган. Делегация аъзолари «Правда Востока» газетасининг 1927 йил 30 ноябрь ва 2 декабрь сонларида ўз таассуротлари билан ўртоқлашади. Масалан, делегация аъзоси жаноб Шелино шундай дейди: «Биз шунга ишондикки, ёш совет Ўзбекистонини маҳаллий халқнинг ўзи бошқаради. Бизга берилган маълумотномаларда давлат органларининг раҳбар қисми асосан маҳаллий аҳоли вакиллари эканини кўрдик...»

Делегация раҳбари жаноб Гаше дейди: «Бизни буюкка жўнатган француз ишчиларига совет давлатида миллатлар тенглиги қарор топган ҳаётни кўрдик деб етказамиз. Менинг ўзим бунга сираям шубҳа қилмайман.»

Француз делегацияси Ўзбекистондан жўнаб кетини олдида декларация тайёрлайди. «Правда Востока» газетасининг 1928 йил 20 январининг сониде эълон қилинган бу декларацияда маҳаллий ўртоқларнинг миллий соҳадаги вазифалари бирма-бир санаб ўтилган.

Делегация аъзолари Парижга қайтгач, бу

таассуротларини жамоатчиликка изхор этганми-йўкми — маълум эмас. Лекин мухожирликда яшаса ҳам Туркистон ҳаётини синчковлик билан кузатиб борган Мустафо Чўқаев делегация вакилларининг фикр-мулоҳазаларидаги бир томонламаликка сира рози бўлолмаган. Бунинг оқибатида у «Туркистон шўролар ҳокимияти даврида» деган каттагина мақола ёзади ва уни 1928 йилда эълон қилади. Мақоланинг Париждаги француз тилида чоп этилган нусхасига таниқли жамоат арбоби Пьер Рендель сўзбоши ёзган. Пьер Рендель Мустафо Чўқаев билан 1920 йилда Тифлисда танишган экан. Ўшандаёқ Мустафо бей француз арбобининг назарида ўз юртининг озодлиги ва мустақиллиги учун курашувчи изчил демократ сифатида таассурот қолдирган экан. Пьер Рендель мақолани қисқача таҳлил қилиб, лўнда-лўнда жумлаларда унинг фазилатларини санаб, унга юқори баҳо беради ва уни Туркистондаги ҳақиқий аҳволни очиб берувчи қимматли ҳужжат деб ҳисоблайди. Мақоланинг аҳамияти ҳақида Пьер Рендель ёзади: «Бу рисола минг-минглаб туркистонликлар мустабид тузум қурбони бўлганлиги тўғрисида гувоҳлик беради; бу рисола бутун мамлакатни жаҳолат бошқараётгани, шу маънода, айрим большевикларнинг ўзлари ҳам эътибор этганлари каби, марксизм-ленинизм деб аталмиш таълимот, фақат сароб-найранг эканлиги тўғрисида гувоҳлик беради, бу рисола аграр революция никоби остида қишлоқ хўжалигини ёппасига жамоа-жамоа қилиб, ёппасига мажбурий эксплуатацияга тайёрлаётгани, бутун иқтисодиёт фақат алдовга ва ташиб кетишга мўлжалланаётгани тўғрисида гувоҳлик бе-

ради». Бу сўзлар бугун эмас, кеча эмас, 63 йил аввал — 1928 йилда ёзилган. Бугун эса биз бу гапларнинг мутлақо ҳақиқат экани тарих томонидан тўла тасдиқланганига гувоҳ бўлиб турибмиз.

Мустафо Чўқаев мақоласининг бошида француз делегацияси вакилларининг «сафаримизда тўла эркин бўлдик, қаерни истасак, шу ерни бориб кўрдик, ким билан истасак, шу одам билан суҳбатлашдик» деган гапларининг асоссиз эканини исботлайди. Мустафо Чўқаев делегация аъзоларининг биронтаси маҳаллий тилларни билмаслигини, ҳамма жойда тилмочлар орқали иш юритишганини айтади. Шундоқ экан, тилмочлар махсус тайёрланган одамлар бўлиши, ҳар хил ташкилотлардан муфассал кўлланмалар олган бўлиши мумкин. Ёхуд уларнинг ўзи ўша ташкилотларда хизмат қилишлари ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Мафкура органлари ўша ташкилотлар билан бирга ҳар қандай ҳолларда ҳам йўқни бор қилиб, оқни қора, қорани оқ қилиб кўрсатишнинг ҳавосини олган. Аслида, ҳаётга чуқур назар ташласа, ўша йилларда Туркистон ҳаётида на миллий эркинлик, на инкилобий фаровонлик йўқлиги инқоил кўринади-қолади. Шуниси муҳимки, Мустафо Чўқаев бу фикрларини далиллар экан, фақат партия ҳужжатларига, съездлар, пленумлар, конференцияларнинг қарорларига, совет ҳокимиятининг ишончли одамлари айтган ва совет партиявий матбуотида эълон қилинган материалларга таянади. Масалан, Мустафо Чўқаев «Туркистон советлар даврида чинакам эркинликка эришди, бу ерда миллий масала урил-кесил ҳал қилинди»,— деган фикрни рад

этади ва унга қарши ўларок «Тошкентлик большевикларнинг ўзига хос ҳокимлиги остида Туркистонда мустамлака режимининг давоми ўларок янги давр бошланди...» деган фикрни олға суради. Худди шу фикр партиявий ҳужжатлардан ва совет матбуотидан олинган фактлар билан чуқур далилланади. Маълумки, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Туркистонда даҳшатли очлик юз берган ва бунинг оқибатида совет матбуотининг хабар беришича 114 000 одам ўлган эди. Мустафо Чўкаев бу очликни большевиклар онгли сувратда уюштирганини ва «дунёнинг ҳеч бир бурчагида бундай мудҳиш бир тарзда синаб кўрилмаган «очлик сиёсати» орқали миллий озодлик ҳаракати-га зарба бермоқчи бўлганини исбот қилади. Бунинг учун у ўша пайтда катта мансабларда хизмат қилган Турор Рисқуловнинг китобидан парча келтиради: «Туркистондаги Октябрь тўнтаришининг раҳбарларидан бири Тоболин Марказий Ижроия Қўмитаси мажлисларидан бирида тўғридан-тўғри «киргизлар иқтисодий қолоқ бўлганлари учун ҳам, улар барибир, қирилиб кетишга маҳкумдир. Шунинг учун инқилоб бутун кучини очликка қарши курашга эмас, яхшиси фронтни мустаҳкамлашга қарши қаратиш керак» деганди. «Миллионлаб одамларнинг қирилаётганини, бутун ўлка аламли фарёдлардан бўғилиб ётганини кўра-била туриб шундай демок учун одам мутлақо виждонсиз, ўта беҳаё бўлмоғи керак. Фақат ўзига бино қўйган, ўзини дунёнинг меҳвари деб билган, бошқа халқларни менсимайдиган ашаддий шовинистгина шундай дейиши мумкин. Бундай шармандали қарашлар совет ёки партия таш-

килотлари томонидан на ўша кезларда, на ундан кейин қораланди. Аксинча, Тоболин ўлгандан кейин унинг номи абадийлаштирилди. Тарих киноясини қарангки, Тошкентнинг шундоқ-кина биқинида, Чимкент вилоятининг Сариоғоч районидаги қаттагина қишлоқ ҳозир ҳам Тоболин номида аталиб келинмоқда.

Туркистонда инқилобнинг дастлабки йилларида мудҳиш мустамлакачилик сиёсати олиб борилганидан Ленин ҳам, партия Марказий Қўмитаси ҳам яхши хабардор бўлган, бироқ улар унга чек қўйиш борасида қўлини совуқ сувга урган эмас. Аксинча, бу фактни этироф этиш билан чекланишган. Мустафо Чўкаев бунинг РКП Марказий Қўмитасининг 1920 йил 29 июнида қабул қилган қароридан олинган парча билан исбот қилади:

«Мустамлака психологияси билан заҳарланган, рус ишчилари қўлида бўлган Туркистондаги Совет ҳокимияти даврида келгинди европалик аҳоли билан маҳаллий халқ ўртасидаги муносабат яхши томонга ўзгарди эмас, балки яна ҳам кескинлашди. Чор ҳукумати даврида амалдорлар маҳаллий халқни асоратга солиш учун қандай йўл танлашган бўлса, бугунги «коммунистлар» ҳам худди шундай йўл танлашмоқда.»

Мустафо Чўкаев мақола давомида совет ҳокимиятининг Туркистондаги мустамлака сиёсати фақат инқилобнинг дастлабки йиллари учун характерли эмаслигини, балки ундан кейин ҳам изчиллик билан давом эттирганини таъкидлайди. Муаллиф кейинги йиллардаги айрим тадбирларни таҳлил қилар экан, улар гўё «яхши ният билан», камбағал ва қашшоқ дехқон-

ларга қайишгандай амалга оширилган бўлса-да, аслида меҳнаткаш халқни янада асоратга солажагини башорат қилади. Масалан, мақолада ер ислоҳатининг моҳияти очиб берилган — ҳукумат асбоб-ускунасиз, от-уловсиз деҳқонларга мажбуран ер бериб, уларни янада қарам қилади. Улар ёппасига пахта экишга мажбур қилинадилар, бу эса ғалла экинларининг камайишига, чорвачиликнинг қисқаришига олиб келади. Озиқ-овқат таъминотида деҳқон тўлалигича четдан келадиган маҳсулотга қараб қолади, унинг турмуш даражаси бениҳоя тушиб кетади. 1928 йилда айтилган бу гапни Ўзбекистоннинг кейинги 60 йиллик тарихи тўлалигича исбот қилди.

Мустамлакачилик сиёсатининг энг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, мустамлака ўлкада ишлаб чиқариш уйғунлик билан ривожлантирилмайди, ўлка, асосан, хомашё базаси сифатида саклаб қолинади, маҳаллий ишчилар синфи шакллантирилмайди, маҳаллий ишчилар ўрнига «малакали» ишчилар уюшган ҳолда ташқаридан олиб келинаверилади. Мустафо Чўқай бу сиёсатни ҳам совет матбуотидан олинган фактлар билан исботлайди.

ВЦСПС Ўрта Осиё бюросининг 1927 йил сентябрида бўлган пленумида сўзлаган нотик «Ильич номли завод маъмурияти штат қисқарганини эълон қилиб, айни пайтда Россиянинг ички музофатидан янги ишчи кучлари чақириб келишганини» айтади. Холбуки, худди шу пайтда Ўрта Осиё бўйича 28 625 та ишсиз бор эди. Биз бу сиёсат ҳам фақат 20-йилларда амалга оширилган ўтқинчи сиёсат эмаслигини жуда яхши биламиз. Бугунги кунда шу сиёсат туфай-

ли бутун Ўрта Осиё иқтисодиёти жуда ночор аҳволга тушиб қолди, Ўзбекистонда эса миллионлаб одамлар жуда фақир ва кашшок ҳаёт кечирмоқдалар.

Мустамлака сиёсатининг яна бир жиҳати кадрлар масаласи билан боғлиқ. Мустафо Чўқаев француз делегациясининг «Ўзбекистонда ҳамма муҳим лавозимларни миллий кадрлар эгаллаб турипти» деган гапини ҳам жуда асосли рад этади. У бунинг учун партиянинг XVI съезди материалларига мурожаат қилади. Унда Оржоникидзе бошқа масалалар қатори Ўзбекистонда бошқарув аппаратининг миллий састави ҳақида гапирган экан. Унинг ҳисобига кўра аппаратда руслар 61,9 фоизни, ерли миллат вакиллари эса 24,7 фоизни ташкил қилади. Бирок ерли миллат вакилларининг малакаси ва сифати масаласи жуда ночор аҳволда бўлган. Мустафо Чўқаев буни ҳам «За партию» журналида босилган (1927 йил 3-сон) Хонсуворовнинг мақоласидан олинган куйидаги парча орқали далиллайди: «Округ ижроия комитетлари президиуми аъзолари ва раислари арифметиканинг оддий тўрт амалини ҳам билишмайди, ҳатто ўз тилларида ҳам қийналиб ёзадилар, Париж ва Лондон шаҳарлари қайси мамлакатнинг пойтахти эканини ҳам билишмайди, партия тарихидан мутлақо беҳабар, партия дастурини ўқиб ҳам кўришмаган». Савол туғилади: нахотки, 20-йилларнинг ўрталари ёхуд охирида, шунингдек, кейинги йиллар мобайнида бутун жумҳурият ҳудудида савияси баланд, юксак маданиятли, раҳбарлик ишларига иқтидори зўр одамлар топилмаса? Нахотки, халқ ичидан чиқадиган истеъдодлар бўлоғи-

нинг суви тортилиб қолган бўлса? Йўқ, ундай эмас, албатта. Бироқ мустамлакачилик салтанатининг ўз қонун-қоидалари, ўз мантики бор. Унга кўра кадр танлашда билимнинг кўпда аҳамияти йўқ, юқори мансабни эгаллайдиган, номенклатурага киришга даъвогар одам юқорига садоқатли бўлса, буйруқни лом-мим демай бажарса, бўлар-бўлмас саволлар бериб, масалалар қўйиб, бошни қотирмаса бўлди. Большевикларнинг кўзга кўринган арбобларидан бири Георгий Сафаров 1921 йилдаёқ мустамлакачиларнинг кадр танлаш принципини жуда аниқ тасвирлаб берган. У «Мустамлака инқилоби. Туркистон сабоқлари» деган китобида ёзади: «Мустамлакачиларга ерли аҳолидан чиққан ҳақиқий раҳбар, ўзлари билан бир сафда турадиган тенг ҳуқуқли ўртоқ керак эмас эди. Уларга тилмочлар ва ижроочи миршаблар зарур эди.»

Бу парча ҳам Мустафо Чўкай мақоласидан олинди. Бундай парчаларни яна келтираверишга ҳожат йўқ. Юқоридагиларнинг ўзиёқ Мустафо Чўкайнинг мақоласи нақадар кучли мантиска эгалигини кўрсатиб турипти. У шўрпешона Туркистоннинг Шўро ҳукумати кўли остида янада кучлироқ асоратга тушиб қолганини, ўлка бошидаги булутлар янада қуюқлашганини, халқ тобора қашшоқлашиб, ҳуқуқлари поймол бўлиб, тарихий меросидан, ёзувидан, тилидан мосуво бўлаётганини рад қилиб бўлмайдиган далиллар асосида исботлаб берди. Табиийки, шу биргина мақолага қараб унинг қалами нечоғлик ўткир, тафаккури қанчалар теран бўлганига амин бўлиш мумкин. Энг муҳими эса — Мустафо Чўкаев бу ва бошқа асарлари билан

жаҳон халқларини Совет Иттифокидаги мустабидлик салтанатида содир бўлаётган жиноятлардан, ўзбошимчаликлардан огоҳ қилиб турди. Эҳтимолки, худди шуниси билан Мустафо Чўкаев бугунги истиқлол кунларининг яқинлашишига ҳисса қўшгандир.

Қадимий Берлин шаҳарининг озода ва осуда кўчаларидан бирида қабристон жойлашган. Ҳамма қабристонлардаги каби бу ерда ҳам ҳазин бир сукунат ҳоким. Ҳатто дарахтларнинг япроқлари ҳам сукунатни бузишга иймангандек, кўпда шитир-шитир қилавермайди. Бу сокин қабристонни Турк-ислом қабристони дейишади. Унинг энг холи бурчакларидан бирида ғарибгина бир қабр бор. Унга севимли ватани Туркистоннинг мустақиллиги йўлида чолишмоқдан толмаган, ўз ватандошларига қўлидан келган яхшилигини аямаган бир зоти муборак — Мустафобей Чўкаевнинг жасади қўйилган. Ҳатто унинг вафоти ҳам юртига, юртдошларига муҳаббатидан нишона бўлди. 1941 йилда фашистлар Совет Иттифокига ҳужум бошлашди. Урушнинг бошларидаёқ юз минглаб совет кишилари фашистлар томонидан асир олинди. Улар ичида кечагина далада кетмон чопиб ёки қўй боқиб юрган, ҳарб ишларидан бениҳоя узок бўлган туркистонлик йигитлар ҳам кўп эди. Бу кезларда Мустафо Чўкай Парижда эди. Фашистлар уни зудлик билан Берлинга олиб келишади ва асир тушган туркистонликлардан ҳарбий қисмлар тузишни талаб

килишади. Мустафо Чўкаев бу таклифни катъиян рад этади, бироқ асирликдаги юртошлари билан кўришиб, қандайдир йўллар билан уларнинг қисматини енгиллатишга ёрдам берди. Шу учрашувларда у сил касалини юктириб олади. Касал зўрлик қилади-ю, у 1941 йилнинг 27 декабрида оламдан кўз юмди. У вафот этганида 42 ёшга тўлишига борйўғи 21 кун қолган эди.

«АДАБИЁТ ЯШАСА — МИЛЛАТ ЯШАР...» ЧЎЛПОННИНГ АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАРИГА ДОИР

Хар қандай чинакам истеъдод соҳиби каби Абдулҳамид Чўлпон ҳам ижоднинг деярлик ҳамма соҳаларида самарали фаолият кўрсатган. У ҳам шоир, ҳам носир, ҳам драматург, ҳам таржимон, ҳам публицист бўлиши билан бирга, баркамол мунаккид, мохир адабиётшунос, ўзига хос тарзда фикрлайдиган санъатшунос ҳам бўлган. Унинг баъдий асарлари халқ маънавиятини шакллантиришда қанча муҳим роль ўйнаган бўлса, адабий-танқидий мақолалари ҳам шунчалик катта қимматга эга. Аммо истибдод замонида Чўлпон ижодини ўрганиш у ёқда турсин, номини тилга олиш тақиқлангани учун кенг жамоатчиликкина эмас, ҳатто адабиётшунос мутахассислар ҳам Чўлпон ижодининг бу қирраси тўғрисида ғоят маъхум ва туманли тасаввурга эга эдилар. Фақат сўнгги йиллардагина Ш. Турдиев, Н. Каримов, Б. Дўстқораев, М. Олимов, У. Долимов, З. Эшнова, Д. Куронов, У. Султонов каби адабиётшуносларнинг ҳаракати билан Чўлпоннинг инқилобдан олдин ва кейин чоп этилган, ҳозир эса топилиши амри маҳол бўлиб қолган журналлар ва газеталарда сочилиб ётган адабий-танқидий асарлари илмий муомалага кира

бошлади. Сурхандарёлик ёш чўлпоншунос Н. Йўлдошев эса Чўлпон ҳаёти ва ижодида доир библиография эълон қилиб, унда биринчи марта Чўлпон мақолаларининг рўйхатини берди. Библиографияда кўрсатилишича, шоирнинг 1914—1937 йиллар мобайнида чоп этилган адабий-танкидий мақолалари ҳозирча 63 та экан. Изланишлар давом эттирилса, бу рақамнинг кўпайиши турган гап.

Мақолалар билан танишиш натижасида шундай хулосага келиш мумкинки, Чўлпон ўзини профессионал мунаққид ёки муайян академик қоидалар асосида иш юритувчи адабиётшунос олим деб ҳисоблаган эмас. Чўлпон эстетика бобида, санъат назариясида янги саҳифа очган эмас, жаҳон санъатини ва санъатшунослигини батамом янги йўлларга буриб юборадиган тугал таълимот ҳам яратмаган. Шунга қарамай, янги ўзбек адабиёти тарихининг Чўлпоннинг адабий-танкидий фаолиятисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Янги ўзбек адабиётини шакллантиришда, 20—30 йиллардаги ғоят мураккаб ижодий курашлар муҳитида унда изчил реалистик услубнинг устиворлигини таъминлашда Чўлпоннинг адабий-танкидий қарашларининг аҳамиятини камситиш мумкин эмас. Чўлпон мунаққид сифатида, биринчи навбатда, адабиёт ва санъатнинг амалий масалалари билан шуғулланган, янада аниқроқ айтганда, маънавий уйғониш ва маданий ривожланиш асосида адабий жараён давомида кўндаланг бўлган долзарб муаммоларга жавоб топишга интилган, шу тарзда адабиётни ўз даврининг илғор ғоялари билан бойитишга, Шарқ ва Ғарб-

нинг бебаҳо тажрибасини янги ўзбек адабиётига олиб киришга ҳаракат қилган.

Чўлпон адабий-танкидий меросининг аҳамияти фақат шу билан чекланмайди. Юқорида айтганимиздек, Чўлпон танкидий фаолияти билан эстетика соҳасида янги бир таълимот яратишни мақсад қилиб қўймаган бўлса-да, унинг мақолаларини ички яхлитликдан маҳрум, ҳар хил йилларда ҳар хил муносабатлар билан ёзиллиб, ҳар хил нарсалар тўғрисида баҳс юритувчи пароканда асарлар йиғноғидан иборат деб қараш мумкин эмас. Аксинча, ҳар бир мақоланинг юғирик мисралари ортидан Чўлпоннинг ўзи қараб тургандай бўлади. Ҳар бир мақолада Чўлпон шахсиятининг аниқ муҳри борки, худди шу нарса уларни бир яхлит ҳолга келтириб туради. Чўлпоннинг адабий-танкидий мероси бу улуг адиб шахсиятининг турли қирраларини, маданий савиясини, эътиқоди ва дунёқарашини ўрганишда, ижтимоий ҳаётнинг муҳим жиҳатларига унинг муносабатини аниқлашда, ижодий биографиясининг баъзи нуқталарини тўларок ёритишда ҳам ғоят аҳамиятлидир. Биз бу меросни муайян тартибда ўрганиш натижасида Чўлпоннинг ғоявий-эстетик эволюцияси қандай кечгани ҳақида тасаввурга эга бўламиз, ҳатто «ижтимоий тузум ва истеъдод» деган муаммони қўйиб, Совет воқелиги Чўлпоннинг санъаткор сифатида ўсишига қандай таъсир этганини, бир санъаткор тақдири мисолида таталитар тузумнинг чинакам истеъдодга қанчалик душман эканини тўларок тасаввур этишимиз мумкин.

Чўлпоннинг биринчи танкидий асари «Адабиёт надур?» деган мақола бўлиб, «Садои Тур-

кистон» газетасида 1914 йил 4-июнь куни эълон қилинган. Бу мақола, умуман, Чўлпоннинг матбуот юзини кўрган илк асарларидан биридир. Чўлпон уни 16 ёшида ёзган. Мақола шаклан жуда ихчам бўлса-да, мазмунан ғоят теран. Ундаги фикрлар ва мулоҳазалар шу қадар пишиқки, 16 яшар ўсмирнинг шунчалик тийраклик билан қалам тебратганига қойил қолмай иложингиз йўқ. Фақат фавқуллодда иқтидорга эга одамгина 16 ёшида тафаккурнинг бунчалик юқори поғоналарига кўтарилиши мумкин. Сарлавҳанинг ўзиданок аён кўриниб туриптики, мақола жуда муҳим масалага бағишланган. Адабиёт адабиёт бўлгандан бери Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам не-не буюк истеъдод соҳиблари «Адабиёт, санъат надур? Унинг кимга кераги бор? Санъаткор ким? У жамият олдида бурчдорми? Бурчдор бўлса, бу бурч нималардан иборат? Бурчдорлик билан ижод эркинлиги ўзаро қандай чиқишади?» каби муаммоларга рўпара келишган. Кўриниб туриптики, булар ижоднинг ҳаёт-мамот масалалари, ижодкор уларни лоақал ўзи учун ҳал қилмай туриб, эътиқод қилиб олса арзийдиган эстетик принципларни аниқламай туриб самарали ижод қилолмайди. Лекин шунга қарамай, ҳануз адабиёт ва санъатнинг етакчи ҳоссаларини қамраб оладиган ҳамма даврлар учун барабар маъқул бўладиган универсал таъриф, мукамал жавоб топилгани йўқ. Буюк санъаткорларнинг жавобларида ҳам масаланинг айрим жиҳатларигина, адабиёт ва санъатнинг айрим ҳислатлари, айрим фазилатларигина ифодаланади.

Табиийки, Чўлпон ҳам адабиёт оламига қадим қўйиши биланок шу муаммога рўпара кел-

ди ва унга жавоб излашга мажбур бўлди. Шуниси диққатга сазоворки, Чўлпон ўз изланишларида ёлғиз эмас эди. Худди шу даврда бошқа ўзбек зиёлилари ҳам «адабиёт надур?» деган муаммога жавоб излаб анча уринишган. Масалан, кўконлик машхур маърифатпарвар, «Ашъори нисвон» деган мажмуанинг муаллифи Иброҳим Даврон 1909 йилдаёқ «Туркистон вилояти газетаси»да «Шоир надур?» деган мақола эълон қилади. Еки адабиётшунос олим Беғали Қосимовнинг таъкидлашича, 1914 йилда Мирмуҳсин Шермуҳамедов билан Саидахмад Васлий ўртасида адабиётнинг моҳияти, вазифалари ва жамият олдидаги бурчи гўғрисида баҳс-мунозара бўлган. Қолаверса, бундай изланиш фақат туркистонли зиёлилар ўртасидагина содир бўлган эмас. Худди шу йилларда қўшни Қозоғистонда ҳам, Озарбайжон ёхуд татарлар юртларида ҳам адабиётнинг моҳиятини излаш, унинг жамият ҳаётидаги, миллат раўнақидаги аҳамиятини аниқлаш ҳаракати анча авж олган эди. Натижада, «адабиёт надур?» деган мангу саволга турли минтакаларда бир-бирига яқин жавоблар пайдо бўла бошлаган эди. Озарбайжон адиблари Жалил Мамадқулизода ёхуд Абдурахим Ҳақвердиевларнинг, татар ёзувчилари Абдулла Тўқай ёхуд Олимжон Иброҳимовларнинг XX аср бошларида чоп этилган адабиёт ҳақидаги мақолалари фикри-мизнинг далили бўла олади. Ўз изланишлари оқибатида улар нақадар бир-бирига яқин ҳулосаларга келганини кўрсатиш учун бир конкрет мисолга мурожаат қиламан: таниқли козок журналисти, маърифатпарвар ва демократ М. Сералин ўзи муҳаррирлик қилган «Айқап»

журналининг 1912 йилдаги 1-сонида ёзади: «Тил ва адабиёт халқнинг калби ва рухидир... адабиётсиз халқ забонсиз боладай гап. Бундай бола бошқаларга ўзининг дарду-кувончларини гапириб беролмайди. Халқларни бир-бирига яқинлаштирадиган энг кучли восита тил ва адабиётдир. Ўз адабиётининг ҳақиқий кадр-қимматини билган халқларнинг фарзандларигина ўз тилини чинакам ардоқлай олади. Қозоқ халқининг ўз тили ва ўз адабиёти бор... бизнинг бурчимиз унутилиб ётган улкан хазиналарни юзага олиб чиқиш ва ҳамманинг мулкига айлантиришдир.»

Энди Чўлпонга мурожаат қилайлик. Еш мунаққид «Адабиёт надур?» мақоласида, биринчи навбатда, адабиётнинг ижтимоий моҳияти тўғрисида фикр юритади. Унинг фикрича адабиёт миллатни тараққий эттириш воситаси, унинг маънавиятини таъминлайдиган омил. Чўлпон бу хулосанинг чинлигига шу қадар ишонганки, мақолада ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмайдиган тарзда «адабиёт яшаса — миллат яшар» дея тасдиқлайди:

«Ҳа, тўхтамасдан ҳаракат қилиб турғон вужудимизга, танзимизга сув, ҳаво нақадар зарур бўлса, маишат йўлида ҳар хил қора кирлар билан қирланган руҳимиз учун ҳам шул қадар адабиёт керакдир. Адабиёт яшаса — миллат яшар. Адабиёти ўлмаган ва адабиётининг тараққиётига чолишмаган ва адиблар етиштирмаган миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан,

¹ Бу матн парчаси «Дала вилоятининг газети» деган китобдан олинди. Олма-Ота. «Илм» нашр. 1990 й. 17-бет.

фикрдан маҳрум қолиб, секин-секин инкироз бўлур.

Бири Туркистонда, бири Қозоғистонда туриб, бир-биридан беҳабар ҳолда икки муаллиф деярлик бир хил тарзда адабиётнинг моҳияти, жамият ҳаётидаги, миллат равнақидаги аҳамияти тўғрисида фикр юритмоқда. Бундаги муштараклик тасодиф эмас, албатта. Бу шу билан изоҳланадики, XX аср бошларида Туркистонда ҳам, Қозоғистонда ҳам улуғ Уйғониш шабадалари эса бошлаган эди. Туркистонда шу кезларда тарих майдонига кириб келган, кейинчалик «жадидлар» деб ном олган фикри очик, тараққийпарвар зиёлилар бу уйғонишни таъминлаган асосий куч бўлди. Улар мустамлакачилик сиёсати туфайли Туркистон забун аҳволга тушиб қолганини, халқ жаҳолат ва нодонлик қўйнида, эрксизлик бўйин-туруғи остида иккиёклама зулм исканжалари остида қаттиқ эзилиб ётганини чуқур англадилар ва бундай ҳаётни ўзгартиш, янгилаш зарурлиги ҳақидаги ғояларни олға сурдилар. Улар халқни маърифатли қилишни, савиясини кўтариб, оқ-қорани танийдиган қилишни янгилашнининг бирламчи шarti деб билдилар ва шу олижаноб ниятни амалга ошириш учун фидойилик билан ишга киришдилар. Улар ҳар хил таъкиб ва тақиқларга қарамай, моддий қийинчиликларни енгиб мактаблар очдилар, дарсликлар яратдилар, газеталар чикардилар, нашриётлар очиб китоблар чоп этдилар, турли маданий-маърифий тўғараклар очдилар... Хуллас, қисқа муддат ичида жадидлар миллатнинг садоқатли ва фидокор фарзандлари сифатида танилди.

Чўлпон шу улуг маърифатпарварлик ҳаракатининг қанотларида ижод майдонига кириб келди. У мустақил ўқиб ўрганиши оқибатида ғоят юксак маданий савияга эга эди, Шарқ классиклари, айниқса, турк ва ҳинд ёзувчиларининг асарлари билан, шунингдек, Оврўпа ва рус адабиёти билан пухта таниш эди. Шунинг учун 15—16 ёшларидаёқ маърифатпарварлик ғояларини қабул қилишга ҳар жиҳатдан тайёр эди. Шунинг учун Чўлпон ёшлигига қарамай, Туркистоннинг тақдири тўғрисида, миллатнинг истиқболи ҳақида чуқур қайғуриш билан ўйлай бошлади. У ҳам жадидларга эргашиб, халқни жаҳолат ва нодонлик, эрксизлик ва қашшоқлик ботқоғидан қутқариб олишнинг бирдан-бир йўли маърифат деган эътиқодга келди. Миллатни равақ топтириш учун, биринчи навбатда, уни мустамлака асоратидан халос этиш керак, бунинг учун эса халқ ўзини ўзи таниган бўлмоғи, ҳаммани бирлаштирадиган, яқдил қиладиган миллий ифтихор туйғусига эга бўлмоғи керак. Чўлпон халқни шу даражага етказишга ёрдам берадиган имкониятлар, чора-тадбирлар излайди ва адабиёт уларнинг энг самаралисидир деган тўхтамга келади. Шунинг учун ҳам ёш мунаққид комил ишонч билан ҳатто миллатнинг яшашини адабиётнинг яшашига боғлиқ қилиб қўйди. Эҳтимол, Чўлпон, бу ўринда бироз эҳтиросга берилгандир. Бироз муболағига йўл қўйгандир, лекин ҳеч шубҳа йўқки, XX аср бошларидаги Туркистон шароитида «адабиёт яшаса—миллат яшар» деган формула тўғри ва самарали формула эди. Мухими шундаки, адабиётга бундай қараш, уни халқ ҳаётини янгилашнинг муҳим воситаси деб ҳисоблаш

Чўлпон ижодида шунчаки йўл-йўлакай айтилган бир фикр сифатида қолиб кетгани йўқ, балки унинг кейинги ижоди давомида доимий равишда раҳнамолик қилувчи дастурил-амал бўлди. Чўлпон шу эътиқоддан келиб чиқиб, 20-йилларда янги никобга кириб олган мустамлакачиликни фош этди, халқ учун кишан ясовчи турли-туман тўралар ва афандиларни қоралади, хурликни, эркинликни улугловчи оташин шеърлар яратди, кейинчалик эса халқ ҳаётининг турли қатламларини ҳаққоний акс эттирувчи роман ва драмалар яратиб, халқнинг маънавий улғайишига катта ҳисса қўшди.

«Адабиёт надур?» мақоласининг кишини лол қолдирадиган яна бир жуда муҳим томони шундаки, 16 ёшлик мунаққид адабиётнинг ижтимоий вазифасини таъкидлаш билан чекланмайди, балки унинг спецификасига, яъни образли табиатига алоҳида урғу беради. Ёш мунаққид учун адабиёт куруқ ғоялар мажмуаси эмас, балки, биринчи навбатда, инсон руҳияти билан боғлиқ бўлган ҳодисадир. У одамларнинг шууригагина эмас, ҳис-туйғуларига ҳам таъсир этиши, уларни қувонтириб, ёхуд маҳзун аҳволга солиб, шу орқали ижтимоий бурчини ўташи зарур. Чўлпон бу фикрларни ўзига хос образларда бундай ифодалаган:

«Адабиёт чин маъноси ила ўлган, сўнган қаралган, ўчган, мажруҳ, ярадор қўнгилга руҳ бермак учун, фақат вужудимизга эмас, қонларимизга қадар сингишган қора балчиқларни тозалайдурган, ўтқир юрак қирларини ювадур-гон тоза маърифат суви, хиралашган ойналари-

мизни ёруғ ва равшан қиладурган, чанг ва тупроқлар тўлган кўзларимизни артув тозалайдурган булок суви бўлганликдан бизга ғоят керакдур».

Қадим-қадимлардан бери маълумки, бадий асар чинакам санъат даражасига кўтарилмоғи учун унда ғоявийлик билан бадийлик чамбарчас бирикиб кетган бўлмоғи керак. Бадииятсиз ғоявийлик адабиётни муқаррар ўлимга маҳкум этадиган рақ касалига ўхшайди. Адабиёт фақат бадиияти орқалигина, яъни тегаран ҳаётий мазмунни, муҳим ҳаёт ҳақиқатини одамларни ҳаяжонлантирадиган, тўлқинлантирадиган бадий шаклларда ифодаланидагина жамият эҳтиёжини қондира оладиган қудрат касб этади. Буни яхши англаган Чўлпон бадииятнинг моҳиятини ўзига хос тарзда шундай уқдиради:

«...баъзи вақтда фалак бир одамни қайғуга солар, ул ўзи туршуниб, ўйлаб туриб, оҳ тортиб йиғлар. Бу ҳасратларни ўз ичига сиғдирилмас. Бировга айтса, «вой, бечора» дермукин деб, албатта, ўз қайғусини бировга айтмакка тилар. Туб тўғри айтганда ул қадар таъсир қилмас. Адабиёт ила айтганда, албатта, таъсир қилар. Менинг бир ошнамнинг ўлдиги хабари келар. Мен ҳеч хафаланмайман. Бир вақтда мактуб келар, мактубда аларнинг кўрган кунлари адабиёт ила бундай ёзилур:

Гуллар била пок қайғули маҳзун боқурди,
Кўз ёшларимиз тўхтамай тун-кун оқурди.

Мана шуни ўқиб, албатта, бир таъсир ила аларнинг қайғусига қўшилурмиз».

Чўлпон адабиётнинг янги ғоявий мазмуни учунгина эмас, айни чоқда унинг юксак бадиияти учун ҳам курашганида, албатта, ўша даврдаги адабий жараённинг хусусиятларига таъянган. Маълумки, жаҳидлар XX аср бошларида маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган янги мазмундаги адабиёт яратдилар, аммо турли сабабларга кўра бу адабиёт ҳамма вақт ҳам юксак бадиият билан омухта бўлавермас эди. Шунинг учун бўлса керак, Чўлпон адабиётни санъатга яқинлаштириш имконларини излади ва бунга эришишнинг энг тўғри йўли ҳаққонийликда деган ҳулосага келди. Ҳаққонийликнинг илдизлари эса халқчилликда. Адиб ёхуш шоир халқ ҳаётининг ичида бўлмоғи керак ва бу ҳаётнинг ҳамма замзамаларини акс эттиришга интилиши керак. Эҳтимол, ёш Чўлпон бундай қарашларга стихияли тарзда келгандир, лекин нима бўлганда ҳам, у «қалам аҳллари»ни халқ ҳаётига яқинроқ «аралашиб» юришга ундайди. «Адабиёт надур?»дан кейин ёзилган ва «Садои Туркистон» газетасининг 1915 йил 6 февраль сонидида чоп этилган «Мухтарам ёзувчиларимизга» деган мурожаатномада Чўлпон шундай хитоб қилади:

«Мухтарам қалам аҳллари миллий маишатни ёмон деб безмай, зоҳира бўлса ҳам тўйларда, гапхоналарда, бачабозлар мажлисида, базмларда ва шунга ўхшаш миллатнинг энг танқид қиладурган ўринларида бирга аралашиб юрмаклари керакдурки, токи комил ўша одатларни китоб саҳифаларида чиройлироқ қилиб ёзгундай бўлсунлар. Миллий маишатдан безган билан безилиб, қўмилиб кетаберадилар. Онда аралашиб юрулса, ондаги сўзларни, одатларни

ўрганмоққа бўладурки, китоб бетларига кўчириб ёзмоққа материалларнинг энг асллари халқ орасиндан олинур».

Чўлпон инкилобдан кейин ҳам ўзининг эстетик принципларини шакллантириб борди. У кўпгина мақолаларида конкрет ижодкорлар мисолида ёки муайян асарлар таҳлили орқали реализмнинг турли-туман масалаларини ўртага қўйди. Жумладан, унинг мақолаларида талант ва ижодий меҳнат, ҳаётийлик ва ҳаққонийлик, самимият ва сунъийлик, матн устида ишлаш, бадиий тасвирнинг чинлиги ва рангдорлиги, табиат манзаралари ва психологизм каби масалалар қаламга олинган ва улар тўғрисида бугун ҳам аҳамиятини йўқотмаган қимматли фикрлар айтилган. Масалан, Чўлпон мақолаларидан бирида адабиётнинг «тугалланиши», яъни такомиллашишига катта эътибор бериб, бунга «адабиётга кираолмаган нарсаларни шафқатсиз суръатда майдондан ҳайдаш» билан ва бадиий асар тилини соддалаштириш орқали эришилар деб ҳисоблайди. Чўлпон «Чиғатой гурунги»га мансуб одамлар худди шу йўлда фаолият кўрсатганини айтади. Маълумки, бизнинг «Совет» адабиётшунослигимизда бу ташкилот ҳамиша пантуркистик ташкилот сифатида, аксилинқилобий ғояларни олдинга сурган гуруҳ сифатида қораланиб келинди. Бунинг натижасида биз бугун «Чиғатой гурунги» ҳақида деярлик ҳеч нарса билмаймиз. Бугунга келиб билганимиз шу бўлдики, «Чиғатой гурунги» ҳақида айтилган гапларнинг бари бўхтон экан. Шунинг учун Чўлпон мақоласидан олинган қуйидаги парча шоирнинг чин адабиёт учун курашини кўрсатиш билан бирга, ўша тўғарак

ҳақида қисман бўлса-да, маълумот беради: «...У жамиятга мансуб кишилар тилни соддалаштирмак мақсадини асос қилиб ушлаганлари ҳолда ўзбек адабиётининг тугалланишига ҳам катта аҳамият бердилар. Тугалланадурғон адабиёт чин адабиёт бўлмоғи керак. Шунинг учун улар адабий асарларга ҳақиқий қиймати-ни бериб, адабиётга кираолмаган нарсаларни шафқатсиз сувратда майдондан ҳайдай бошладилар... «Чиғатой гурунги» асосини маҳкам қурғонлиғи ва чинакам тўғри чизғонлиги учун ўзи йўқ кетса ҳам, ўзбекнинг янги адабиётида янги, порлок, шарафли саҳифалар очди ва очмоқда давом этадир».

1918 йилда Чўлпоннинг ўзи ҳам «Чиғатой гурунги» тўғарагининг фаол аъзоси бўлганини айтсак, «чин адабиёт» учун курашда унинг хизматлари аён бўлади.

Албатта, бизнинг мақоламизда Чўлпоннинг ҳамма адабий-танқидий мақолаларини тилга олиб, уларда кўтарилган масалаларни батафсил шарҳлаб чиқиш имкони йўқ. Бирок янги ўзбек адабиёти учун унинг изчил кураши ҳақида гап борар экан, бир мақолани сира ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Бу «Улуғ ҳинди» деган мақола бўлиб, унда олға сурилган фикрлар ғоят принципиал қимматга эга.

«Маориф ва ўқитувчи» журналининг 1925 йил 7—8 қўшма сонидида чоп этилган бу мақола бир қарашда жузъий масалага — буюк ҳинд шоири ва мутафаккири Рабиндранат Тагор сиймосини тарғиб қилишга бағишлангандай кўринади. Бирок аслида эса Чўлпон Тагор бахонасида ўзбек адабиётининг ривожига қай йўлдан бориши кераклиги ҳақидаги мулоҳаза-

ларини баён қилади. Мақолада Тагор асарлари идеал даражасига кўтарилган чинакам санъат намуналари сифатида талкин қилинган. Хўш, Чўлпон Тагор ижодини қай жиҳатдан идеал ижод деб билади? Шуниси муҳимки, Чўлпон бу тўғрида фикр билдирар экан, фақат ўзбек адабиёти ёхуд ўзбек ёзувчиларинигина назарда тутмайди, балки, умуман, янги адабиётнинг XX аср бошларида адабиётга кириб келган Шарқ ёшларини назарда тутди. Чўлпоннинг назарида бу ёшлар «йўлсизлик» касалига чалинган. Қолаверса, Чўлпоннинг ўзи ҳам «йўлсизлик» даридан кўп азият чекади. Нима учун? «Йўлсизлик» деганини қандай тушунмоқ керак? Чўлпон ёзади: «Эски адабиёт билан янги адабиётнинг ўртасида қолғон шарқлик ёш чинакам чучмал бир вазиятдадир. Эски адабиёт бир ширин, янгиси яна ширин, ғарбники тагин яна ширин. Қайси биттасига кўпроқ берилсин?».

Афсуски, Чўлпон бу ўринда эски ва янги адабиётнинг «ширинлиги» нималарда ифодаланишини айтмайди, фақат мақола давомида ёшларнинг йўлсизлиги, «бошлаб ўзи йўлсиз» эканини айтиб, унинг моҳияти нимадалигига ишора қилади:

«Ўзимнинг йўлсизлигимдан биров сўзлаб ўтайин: Навоий, Лутфий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фурқат, Муқимийларни ўқийман: бир хил, бир хил, бир хил... Кўнгил бошқа нарса кидирадир. Боту, Ғайратий, Олтой, Ойбек, Жулқунбойларни ўқийман: қувонтирадир, халос! Улар менинг учун ёнғон чироқлар бўлса ҳам, менинг эртанг учун! Авлоний, Тавалло, Сиддиқий ва Ҳакимзодаларни ўқи-

майман, ўқимайман. Мени шу ҳолга солган ўшалар!...».

Бу парчада Чўлпон ўзбек намоёндаларининг номларини тилга оляпти, уларнинг ижодида бир хиллик борлигидан, баъзиларида эса бундан ҳам жиддийроқ нуқсонлар борлигидан зорланяпти. Шу парчага қараб туриб, Чўлпоннинг ўзбек классикларига салбий муносабати ёхуд менсимай қарагани ҳақида гапириш мумкинми? Афсуски, мен Чўлпон ҳақидаги рисоламда шунга яқинроқ гапни айтганман ва классикларимизни ўзимча Чўлпондан ҳимоя қилмоқчи, Чўлпоннинг ўзини ҳам ўз мақола-сидан ҳимоя қилмоқчи бўлганман. Мана, ўша парча:

«Ўйлайманки, бугун Чўлпоннинг бу хулосаси билан унчалик келишиб бўлмайди—классикларимизнинг ҳар қайсиси ўзига хос қиёфага бир-бириникидан фарқ қилувчи услубга эга экани, оламни идрок этишлари ва олам ҳақидаги қарашлари билан ҳам, эстетик принциплари жиҳатидан ҳам бир-бирларини такрорламасликлари исбот қилинди. Лекин Чўлпон уларни «бир хил, бир хил, бир хил!» деб баҳолаётган экан, бунда Шарқ шеъриятининг ўзига хос баъзи сифатларини назарда тутаётган бўлиши мумкин».

Гап шундаки, Чўлпон бу мақолада фақат ўзбек адабиёти ҳақидагина мулоҳаза юритаётгани йўқ, балки у Шарқ адабиётидан ҳам, Ғарб адабиётидан ҳам кўнгли унча тўлмаслигини айтяпти, бу адабиётлар ё «ортиқча шарқчилиги», ёхуд «ортиқча ғарблилиги» билан таассуф туғдиришини изҳор қиляпти. «Тўқайдан тортиб Қави Нажмийгача — татар адабиётини, Ходи-

дан тортиб Ҳ. Жаводгача — озарбайжон адабиётини (Ҳусайн Жовидни ажратиб олиб қолдим!), Номиқ Камолдан Али Сайфига давир усмонли адабиётини ўқийман: ё ортиқча янглик, ғарблилик, ё ортиқча шарқлилик. Фақат усмонличадан Ризо Тавфиқнинг баъзи бир янги шакл билан эски руҳда айтган суфийларча шеърларини ўқийман, шуларга дурустгина қонаман. Ундан кейин Яҳё Камолнинг «Сайдобод» руҳида баъзи нарсалари. Фақат улар шу қадар озки...».

Савол туғилади: нима учун Чўлпон бир ва-ракайига ҳам ўзбек, ҳам татар, ҳам озарбайжон, ҳам турк адабиётларининг намуналаридан қоникмаслик туйғуларини изҳор этипти? Менимча, бунинг бирдан-бир сабаби шундаки, Чўлпон Уйғониш даврининг одами бўлгани учун адабиётнинг ҳам янгича бўлишини хоҳлаган. Янги адабиёт Уйғониш даврининг моҳиятига мос келадиган, халқ ҳаётига яқинроқ турадиган адабиёт бўлмоғи керак. Ортиқча «шарқликка» ёки ортиқча «ғарбликка» берилган адабиёт эса бу талабларга жавоб беролмайди. Хўш, нима қилмоқ керак? Адабиётни, «ширинликдан», «бир хилликдан» қутултиришнинг йўли қанақа бўлади? Чўлпон бу саволларнинг жавобини Тагор ижодидан излайди. Мунаққид Тагор асарларини ўқиб, «улардан қонганини» маълум қилар экан, бунинг асосий боиси деб Тагорнинг «Шарқ ва Ғарб ўртасидаги олтин кўприк» эканини айтади. Дарҳақиқат, Тагор ижоди тўлалигича Ҳиндистон заминидан ўсиб-улғайган бўлса-да, бетакрор миллий рангларга эга бўлса-да, бу ижод миллий маҳдудликдан узок. У ўз ижодида ҳам миллий, ҳам

Шарқ, ҳам Ғарб анъаналарини бирлаштирди. Унинг шеъриятида ва романларида шарқка хос шартлилик, кўтаринкилик, донишмандлик ҳам, ғарбга хос психологизм, характерлар мантиғига амал қилиш, далиллаш ҳам бор. Бунинг оқибатида у ҳинд халқининг ҳаётини шундай тасвирладики, бу тасвир бутун жаҳон китобхонига — унинг миллати ва яшаш жойидан қатъий назар — баравар таъсир қиладиган кучга эга бўлди. Юксак бадийят билан таҳлил қилинган умумбашарий муаммолар Тагор асарларига алоҳида теранлик ва ўзига хос фалсафийлик баҳш этдики, худди шу сифатлар уларни Чўлпон учун бағоят жозибадор қилди.

«Улуғ ҳинди» мақоласида Чўлпон Тагордан олинган сабоқ сифатида яна бир масалани кўяди. Шу муносабат билан юқорида мақоладан келтирилган матн парчасидаги бир нуктага диққатни жалб қилмоқчиман. Чўлпон бошқаларга қараганда Авлоний, Тавалло, Сиддикий ва Ҳамза Ҳакимзода шаънига кескинроқ оҳангда гапиради, «мени шу ҳолга солган», «яъни «йўлсизликка», мубтало қилганлар «ўшалар» деб, бир марта эмас, икки марта уларни «ўқимайман, ўқимайман» деб таъкидлайди.

Афсуски, бизнинг ўзбек «Совет» адабиётшунослигида Чўлпоннинг бу мулоҳазаси ҳам илмий асосда ҳолисона таҳлил қилиниш ўрнига унга сиёсий айблар тақиш учун яна бир баҳона бўлди. Хатто, «жиддий адабиётшунослардан бири» сифатида танилган Иззат Султон ҳам шу «далил» асосида Чўлпонни айблашдан тийина олмайди. «Бу ерда совет воқелигини» сўзсиз ва изчил қабул қилган шоирларга салбий баҳо берганлиги (афтидан, Ҳамза ва Авлоний назар-

да тутиляпти, шекилли. Унда Тавалло билан Сиддикий нима бўлади?— О. Ш.) Чўлпон «йўлсизлиги»нинг маъносини очиб беради: у ҳали шоир сифатида янги воқеликни тушунишга ва мадҳ этишга (!—О. Ш.) тайёр эмас.

Чўлпоннинг адабиётдаги «йўлсизликдан» кутулиш йўллари излагани тўсатдан каттакон сиёсий айбга айланиб қолган. Ҳолбуки, Чўлпоннинг мақоласида на совет воқелиги, на инқилоб ҳақида гап кетаётипти; айрим шоирлар ҳақида кескинроқ руҳда гапириляётган экан, буни Чўлпон уларнинг инқилобни «сўзсиз» қабул қилганлари учун эмас, бошқа сабаблар туфайли қиляпти. Маълумки, жадидлар адабиётдан жамиятни янгилаш жараёнида муҳим қурол сифатида фойдаланишган. Аммо айрим жадид ёзувчиларнинг ижодида ғоялар тарғиботига кўпроқ эътибор берилиб, бадиият масалалари кейинги ўринларга тушиб қолган эди. Натижада, санъатнинг энг муҳим шартларидан бири бўлмиш мазмун билан шакл бирлигига путур ета бошлаган, ғоявийлик бадиият ҳисобига устивор ўрин эгаллай бошлаган эди. Бу нуқсон на фақат Ҳамза, Сиддикий ёхуд Авлоний асарларида, ҳатто жадидчилик ҳаракатининг энг йирик сиймоси Маҳмудхўжа Бехбудий ижодида ҳам кўзга ташланади. Афтидан, Чўлпон бу ҳодисани жуда чуқур ҳис қилган, унинг хавфини жуда аниқ англаган ва мақолаларида бунга қарши огоҳлантирган. Унинг айрим асарларни «ўқимайман» деб зорланишининг асосий сабаби ҳам шунда — бу асарларда ғояга урғу берилган-у, бадиият оксаб қолган.

Шундай қилиб, Чўлпоннинг 20-йиллардаги бир қанча мақолаларида тилга олинган ва

«Улуғ ҳинди» мақоласида анча тўлиқ ифодаланган масала — янги ўзбек адабиётини яратиш масаласи эди. Чўлпоннинг назарида бу вазифани муваффақиятли ҳал қилиш учун Тағордек буюк санъаткорлар тажрибасидан келиб чиқиб, Шарқ ва Ғарб санъатларини синтез қилмоқ ва мазмун билан шаклнинг уйғунлигига эришмоқ керак, зинҳор-базинҳор санъатни қуруқ ғоялар мажмуасига айланиб қолишига йўл қўймаслик зарур.

Афсуски, 20-йилларда ҳам, ундан кейинги даврларда ҳам Чўлпоннинг бу хитоби ҳеч кимнинг қулоғига етиб боргани йўқ. Чунки совет ҳокимияти йилларида амалга оширилган адабий сиёсат — чинакам санъат намуналарини яратишдан кўра ёзувчиларни ҳукмрон мафкуранинг содик солдатларига айлантиришга қаратилган эди. Ёзувчи ўз ёғига ўзи қоврилиб, минг хил ижод изтиробларини кечириб, матн устида жон қуйдириб ишлаб ўтириши шарт бўлмай қолганди — у «долзарб» мавзунини танласа, илғор ишчи ё садоқатли коммунистни қахрамон қилиб олса, халқлар дўстлигини улуғлаб, улуғ оғамизга мадҳиялар ўқиса, «ҳаётимиз фаравон, келажакимиз порлок, партияга минг раҳмат!» деган гапларни айтса кифоя эди. Бундай асар, бадиий савиясидан катъий назар, ҳақиқий адабиёт деб баҳоланар, ортиқча тўсиқларсиз чоп этилар, бошқа тилларга таржима қилинар, ҳар хил мукофотлар-у унвонлар билан рағбатлантирилар эди. Бу сиёсат муқаррар равишда адабиётда «схематизм» деган даҳшатли иллатни туғдирди, ҳақиқий истеъдод эгаларини кадрсизлантирди, ўртамиёначиликка кенг йўл очди, санъат бобида талантсиз; лекин

иғволарга, фиску-фасодларга, хушомад ва лаганбардорликка, замонага мослашишга устаси фаранглар, нафси учун виждонини сотишга тайёр одамлар сув бетида кўпикдек қалқиб юришига имкон яратди. Афсуски, бу ғайри табий, тескари ҳодисанинг оқавалари ҳозирги кунга қадар ҳам сирқиб ётипти. Чўлпоннинг зорланишларига ва огоҳлантиришларига эътибор бериб, ўша маҳалдаёқ бу ҳодисанинг олди олинганда, эҳтимол, аҳвол бошқача бўлиши мумкин эди, ўзбек ёзувчиларининг асарлари ҳам ҳозиргидан кўпроқ даражада жаҳон миқёсида тан олинган ва танилган бўлармиди? Нима бўлганда ҳам, бизни ғоят қувонтирадиган жойи шундаки, шоир ва драматург, носир ва публицист Чўлпон танқидчилик билан ҳам жиддий шуғулланиб, бугун ҳам қимматини йўқотмаган асарлар мерос қолдирган. Унинг мақолалари бу улўғ инсоннинг чинакам халқ фарзанди бўлганини, миллат раўнақи йўлида астойдил қайғуриб қолишганини, ўзбек адабиётининг том маънодаги юксак адабиёт бўлиши учун қимматли фикрлар баён қилганини кўрсатади. Чўлпон бу фикрларни баён қилиш билан янги адабиёт яратиш йўлидаги мулоҳазаларини ўртага ташлаш билан чеклангани йўқ, балки ўзининг амалий ижодида бу эътиқодларга амал қилиб, ўзи ҳам «Ғарб ва Шарқ ўртасида олтин кўприк» бўладиган асарлар яратди.

* * *

Юкорида айтганимиздек, Чўлпон совет ҳокимияти йилларида фаоллик билан адабий-тан-

кидий асарлар яратишда давом этди. Унинг мақолаларининг аксарияти 20-йилларда чоп этилган. Албатта, бу мақолаларнинг ҳаммаси ҳам вақт синовига дош беролган эмас. Уларнинг бир қисми бугун аҳамиятини йўқотган. Лекин бу бизга Чўлпонга менсимай қарашга, унинг танқидий меросини назар-писанд қилмасликка заррача ҳам асос бермайди. Афсуски, бугун баъзи бир ўртоқлар Чўлпонга ёндашишда яна ўша эски даврдаги хатоларга, бир томонламаликка йўл қўймоқдалар. Авваллари Чўлпон фақат қораланиб келган бўлса, эндиликда уни салкам фаришта сифатида кўрсатишга интилоқдалар. Бу йўл мутлақо хато ва ўта зарарлидир. Чўлпон буюк шоир, лекин у на авлиё, на фаришта. У жонли одам бўлган ва фавқуллодда истеъдодига қарамай, жонли одамга хос заифликлардан ҳам холи бўлган эмас. Шунинг учун унинг айрим мақолалари жуда теран бўлса, айримлари мундоқроқ бўлиши мумкин, баъзи мақолаларда адабий ҳодисалар мукамал ва ҳолис баҳоланган бўлса, айримларида субъективликка йўл қўйилган бўлиши мумкин. Лекин уларнинг ҳаммаси бемустасно — қандайлигидан қатъий-назар — биз учун жуда қимматлидир. Биз меросимизга, тарихий шахсларимизга, улўғ аждодларимизга ҳолисонлилоҳ муносабатда бўлмоқни, яъни уларга беҳуда қора чапламаслик билан бирга илоҳийлаштирмасликни ҳам одат қилиб олмоғимиз лозим. Чўлпоннинг танқидий меросидаги «мундоқроқ» мақолалар бугун биз учун лоақал шуниси билан ардоқлики, уларнинг ҳар бирида Чўлпон сиймосининг бирор қирраси жиловланган. Бу мақолалардан биз Чўлпон характери

ҳам, унинг бадиий дидини ҳам, ижодий биографиясининг айрим томонларини ҳам ва ҳатто ғоявий қарашларини ҳам аниқлаб олишда фойдаланишимиз мумкин. Шунингдек, бу мақолалар Чўлпоннинг шўролар ҳукуматининг амалдаги адабий сиёсатига қандай муносабатда бўлганини тўлароқ тасаввур қилишимизда ҳам ғоят қимматли манба бўлади.

Фикримизни далиллаш учун мисолларга мушоабада қилайлик:

1927 йилда «Ер юзи» журналининг 6-сонида Чўлпоннинг «Яна уйланаман» деган мақоласи босилган. Сира қутулмаганда, бу мақола Чўлпоннинг ижодий биографиясидаги бир қоронғи нуқтани ёритишга ёрдам берди. Тадқиқотчилар баъзи манбалардаги маълумотларга таяниб, Чўлпоннинг шу номда пьесаси бўлганидан хабар топишган эдилар-у, аммо асарнинг матни бўлмагани учун пьеса ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмас эдилар. Мен Чўлпон ҳақидаги рисоламда «бу пьеса ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ» деб ёзишга мажбур бўлгандим. Чўлпон ҳақида анча самарали тадқиқотлар олиб бораётган Наим Каримов ҳам «Чўлпон» деган китобчасида бу пьеса ҳақида умумий гаплар айтиш билан чекланади. Афтидан, Наим Каримов ҳам менга ўхшаб китобни ёзиш жараёнида ҳали Чўлпоннинг мақоласи билан танишиб улгурмаган кўринади. Мақолада пьеса тўғрисида анча муфассал маълумот бор экан: «Юсуфжон акамнинг ҳар қаерда неча йиллардан бери айтиб келган бир ҳикояси бор. Унда бир имом-домланинг намоз вақтида ғалати ҳийла қилиб маҳаллада икки йиллик ҳақини ундириб олгани айтилади. Юсуфжон аканинг

сўзлашида бир неча ғозидан ошмаган бу ҳикоя мазмуни ва мавзу жиҳатидан қизиқ ва бойдир. Режани яхши қизиб, уни бир адабий ҳикояга айлантирганда гўзал нарсачиқар эди. Мен шундай қиларман, деб ўйлаб юрардим.

...Свердлин бир мустақил асар қўймоқчи бўлади ва студиянинг кўрсатиши бўйича менга йўлиқди. Мен унга Юсуфжон акам ҳикоясининг қисқагина мазмунини айтиб бердим. Маъқул бўлди ва боши-кетига кўринишлар қўшиб, тезлик билан ёзиб беришни буюрди. Ана шу билан «Яна уйланаман» деган 3 парда 7 кўринишли асар майдонга келди.

Бу асар Москвадаги ўзбек драматеатр студиясида ўқиётган артистлар томонидан сахналаштирилган ва 1926 йилда жамоатчиликка намойиш қилинган экан. Яна шуниси эътиборга лойиқки, бу спектакль ҳақида «Правда» газетасининг 1926 йилдаги 92-сонида шу газетанинг театршунос муҳаррири Февральскийнинг тақризи ҳам босилган. Чўлпон мақоласида бу тақриздан парча келтиради. Мақола охирида эса, «бу асарнинг мирзоси» сифатида «Юсуф акага, Свердлинга, чолғи раҳбари Мироновга» миннатдорчилик билдиради. Кўринадики, бир қарашда жўнгинадай туюлган мақола Чўлпоннинг драматурглик фаолияти ҳақидаги тасаввуримизни тўлатиш билан бирга, «Яна уйланаман»нинг ижодий тарихи, Чўлпоннинг рус санъаткорлари билан ҳамкорлиги тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар беради.

Чўлпон мақолалари билан танишганимизда уларнинг муаллифи кўз ўнгимизда қизиқиш доираси низоҳатда кенг, савияси юксак, ғоят кўп ўқийдиган ва кўп нарсачиқар биладиган жуда

маърифатли, фавқуллода маданиятли одам сифатида гавдаланади. Албатта, Чўлпон ҳақида ёзган тадқиқотчиларнинг ҳаммаси унинг форс, араб, турк, озар, татар, ҳинд адабиётлари билан бир қаторда Оврўпа ва рус адабиётини мукаммал билганини таъкидлашади. Шулардан хабардор одам Чўлпоннинг китобхонлиги ёхуд савиясининг юксаклиги ҳақидаги унча-мунча гапга ҳайрон қолмаслиги керак. Шундоқ бўлса-да, айрим мақолаларида Чўлпоннинг маданий маърифий қиёфаси шунақа қирралари билан намоён бўладики, бунга лол қолмасдан илож йўқ. Юқорида Чўлпоннинг «Улуғ Ҳинди» деган мақоласини тилга олдик. Ўша йили, яъни 1925 йилда «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 11—12 сониди Тагор ҳақида унинг яна бир мақоласи босилган. Табиийки, бу мақолаларни ёзиш учун муаллиф Тагор ижоди билан танишиб, унинг тўғрисидаги мақолалар ёхуд китоблардан ҳам хабардор бўлмоғи керак. Чўлпон бу талабга амал қилган, албатта, лекин бу билан чекланмай, том маънода илмий тадқиқот ишларини олиб борган, мақолаларни бир-бирига таққослаган, ҳатто бирор муаллифнинг мақоласи бир неча жойда босилган бўлса, уларнинг матнлари ўртасидаги фарқни хижжалаб аниқлаб чиққан. Қуйидаги парчани ўқисангиз, бунга ўзингиз амин бўласиз:

«1925 йилда Москвада босилган қимматбаҳо ва жуда яхши бир китоб бор, исми «Ҳиндистон истиклоли учун кураш йўлида». У китоб мақолалар мажмуасидан бир нарсга бўлиб, Полович, Горко-Крашин ва Вальтман каби шарқийёт олимлари аралашқонлар. Ўшанда Вальтманнинг «Тагор ва Ҳиндистон» деган 23 саҳи-

фалик катта бир мақоласи бор. Худди ўша мақоланинг ўзи бош-оёғи бироз қирқилган ҳолда мундан бир ярим икки ойлар олдин «30 кун» («30 дней») деган ойлик бир мажмуада ҳам ўртоғимиз Вальтманнинг имзоси билан «Ҳинд тасвирлари» («Индийские силуэты») сарлавҳаси остида босилиб чиқди. Агар янглишмасам, ўша мазмун ва ўша мафҳум бундан бир йилча бурун «Янги шарқ» («Новый Восток») мажмуасида ҳам яна ўша имзо билан ўтиб эди».

Қўряписизми, биргина китоб билан чекланиш мумкин бўлган ҳолда Чўлпон бундай қилмайди, балки ҳар мақоланинг қаерда неча марта эълон қилинганига айтипти. Бунга айтиш учун билиш керак, матбуотни мунтазам кузатиб бориш керак. Бунга эса ҳам вақт керак, ҳам кунт керак, ҳам китобхон олдида чуқур масъулият ҳиссига эга бўлмок даркор. Қани энди Чўлпондаги шу пухталиқ, кузатиш ва мулоҳазаларини обдон пишитилган пойдеворга қуриш хусусияти бугунги танқидчиларимиз учун бир ўрнак бўлса!

Чўлпоннинг пухталиги ва билимдонлиги яна бошқа кўпгина мақолаларда мана ман деб қўриниб туради. «Маликаи Турандот» мақоласини олайлик. Чўлпон итальян драматурги Карло Гоццининг бу машҳур асари итальян халқ комедияси анъаналари асосига қурилганини таъкидлайди-да, кейин шу анъаналар нималарда қўриниши тўғрисида атрофлича мулоҳаза юритди. Шу аснода Чўлпон Италияда оддий халқ ўртасида Панталоне, Труфальдино, Биригалла каби кизикчилар бўлганини, улар яратган анъаналар гоёт самарали эканини маълум қилиб, бу кизикчилар образлари янги сифатлар

билан бойитилган ҳолда Гоцци асарига кўчгани ҳақида мулоҳаза юритади. Чўлпон бу билан ҳам қаноатланмайди. Мақолада, «Маликаи Турандот»ни зўр маҳорат билан саҳналаштирган, оламдан бевакт кўз юмган Вахтанговнинг ижоди тўғрисида, унинг режиссерлик талқинлари хусусида, умуман, бу атоқли санъаткорнинг режиссура соҳасига қўшган ҳиссаси ҳақида батафсил фикр юритилган. Бу мақола қаторида Чўлпоннинг Меерхольд ҳақидаги мақоласини ҳам эсласак, унинг 20-йилларда жаҳон театр санъатида содир бўлаётган жараёнлардан яхши хабардор экани, ундаги турли-туман йўналишлар, хилма-хил услубий принциплар тўғрисида тугал тасаввурга эга бўлгани аён бўлади.

Шунинг учун ҳам Чўлпоннинг кўпгина мақола ва тақризларида ўша давр адабиёти ҳақида билдирган мулоҳазалари, айрим асарларга берган баҳолари, таҳлил ва талқинлари алоҳида салмоқ касб этади.

Чўлпоннинг адабий-танқидий мероси бугун яна бир жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Маълумки, Совет ҳокимияти йилларида 1927 йилдан бошлаб роппа-роса 50 йил мобайнида ҳуқуқрон мафкура муҳиблари Чўлпонни ашаддий миллатчиликда айблаб келдилар. Гўё унинг бутун ижоди миллатчилик оғуси билан заҳарланган, гўё у ҳамиша рус халқига, унинг маданияти ва адабиётига қарши чиққан, халқларнинг ўзаро ҳамкорлигини, дўстона алоқаларда бўлишини кўролмаган, гўёки у ўзбек халқини бошқа халқлардан ажралган ҳолда, ўз қобиғига ўралиб олиб яшашга ундаган ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Чўлпон ижоди билан танишганда, хусусан,

унинг мақолаларини ўқиганда буларнинг бари беҳаё тухматдан, ашаддий бўҳтондан бошқа нарсасиз эмаслигига ишонч ҳосил қиламиз. Аксинча, Чўлпоннинг бутун ижоди каби — адабий-танқидий мақолалари ҳам шундан далолат бердики, шоир ҳамма халқларни бирдай ҳурмат қиладиган, уларнинг маданий бойликларини қадрлайдиган, анъаналарини эъзозлайдиган чинакам байналмилалчи инсон бўлган. У мақолаларида турли халқларнинг адабиётдаги ютуқларини, санъатдаги муваффақиятларини қувониб, яйраб тарғиб қилган. Чўлпон турк ва ҳиндилар, озарлар ва татарлар, форслар ва тожиклар ҳақида қандай эҳтирос билан қалам тебратса, руслар ҳақида ҳам, италян, француз, инглиз, хитой адабиётининг намояндалари ва намуналари тўғрисида ҳам шундай тўлқинланиб, ҳаяжонланиб, тўлиб-тошиб ёзган. У фақат Пушкин ёхуд Толстой каби классиклар, ёки Меерхольд ва Вахтангов каби улуғ режиссерлар тўғрисидагина эмас, Горький, Леонид Андреев, Лидия Сайфулина каби адиблар ҳақида ҳам марок билан қалам тебратган. Шундай экан, турли халқларга, уларнинг маданиятига, ўзининг ҳурмат-эҳтиромини намоён этаётган одамни миллатчи деб бўладими? Йўқ, албатта.

Энг муҳими шундаки, Чўлпон ўзбек адабиётининг истиқболи ҳақида қайғуран экан, уни дунёнинг илғор адабиётлар қаторига кўтариш йўллариини ўйлар экан, бу йўлни фақат бир нарсасида — ҳам Ғарб, ҳам Шарқ адабиётидаги етакчи анъаналарни ижодий ўзлаштиришда, уларнинг бой тажрибаларига таяниб иш юртишда деб билади. Чўлпон бу ғояларини 20-йиллардаги мақолаларида бир эмас, бир не-

ча марта изчил баён этган. Масалан, «Ота-бола санъаткорлар» деган мақолада Матёкуб ва Матюсуф Харратовлар ижоди ҳақида гапирди-ю, йўл-йўлакай Оврўпа музикасидан ўрганиш масалаларини ҳам кўяди. Бу ўринда ҳам Чўлпон ўзига хос теранлик билан иш тутади — у Оврўпа музикасидан шунчаки хўжа кўрсинга ўрганишни рад этиб, масаланинг нозик томонларини ҳам ёритади: «Бизга Оврўпа музика билими ҳам керак», — деб ёзади Чўлпон. Факат, «Оврўпа музика билими бошланғич назариядан (нота ўрганишдан) иборат эмас, унинг гармония (оҳанг илми), контрпункт сингари жуда муҳим, лекин оғир поғоналари бор. Оврўпа музика билими зинасининг биринчи поғонасига қадам қўйганлар нариги поғоналарга ҳам тирмашиб чиқмасалар, чала билим билан музика соҳасида кўп нарсани қилолмайдилар».

Айни чоқда, Чўлпон ижод соҳасида, театр санъати соҳасида Шарқ ҳам бениҳоя бой, рангбаранг тажрибага эга эканини таъкидлаб, ундан баҳраманд бўлиш, уни ижодий ўзлаштириш энг зарур вазифалардан эканини кўрсатади. «Мей Лан Фан» деган мақолада Чўлпон Хитой классик санъатининг биз учун ибратли томонларини ажратиб кўрсатади: «Мей Лан Фаннинг театри жуда зиёли театр. Унинг директори билан директор ўринбосари профессор даражасига эга бўлган санъат олимлари. Мей Лан Фаннинг ўзини ҳам доктор деб атайдилар. Бу — минг йилларнинг театри, бу — анъана театри, бу — юксак санъат театри. Биз эса ҳали шакл жиҳатидан ёшмиз. 15 йиллигимизни энди ўтказдик»...

Бошқа халқларнинг адабиёт ва санъатидан

ўрганишга даъват этувчи, уларга нисбатан эҳтиром туйғуларини уйғотишга қаратилган бундай парчаларни Чўлпон ижодидан кўплаб келтириш мумкин. Буларнинг бари Чўлпоннинг миллатчилиги ҳақидаги сафсаталарни рад этувчи далиллардир.

Ҳа, Чўлпон ҳақиқий байналмилалчи эди. Айни чоқда байналмилалчилик унга буюк миллатпараст бўлишга ҳалақит берган эмас. Аксинча, Чўлпон табиатидаги бу икки жиҳат бир-бирини тақозо этган, бир-бирига таянган, бир-бирига суянган, бир-бирини тўлдирган. Чўлпон ўз халқини жуда севар эди, чунки унинг бугунини ҳам, ўтмишини ҳам жуда яхши биларди. Чўлпон дунёдаги биронта халқни камситмаган ҳолда ўзбек халқини бой тарих яратган, дунёга буюк санъаткорлар, шоирлар, олимлар, мутафаккирлар етказиб берган халқ деб биларди. Баъзи бир Оврўпалик калтафаҳм ва бефаросат одамлар ўзбекларни «осиёлик» деб таҳқирлаган, уларни ярим ёввойи тарзда ҳаёт кечирадиган маданиятсиз нодонлар деб чуввос солган, «майда миллат» деб пастга урган бир шароитда Чўлпон бу халқнинг мислсиз маданияти, жуда бой руҳияти, букилмас эътиқоди ва пок имони, мазмундор тарихи учун ифтихор қилди ва бу ифтихорни кўпгина асарларида, шу жумладан, танқидий мақолаларида баралла айтишдан чўчимади. Табиийки, Чўлпоннинг оташин миллатпарварлиги уни миллат истикболи учун қайғуришга ундарди, шунинг учун у миллат баданидаги ҳали ўчмаган кишан излари ҳақида фиғон қилар, тоғлари қўқларга салом берган зўр ўлка бошига қўланка ташлаб турган қора булутлардан нафратланар, на охи, на

фарёди бор, сустлашган юракларни эрк учун, инсоний кадр-киммат учун курашга чорларди. Бир зомонлар Пушкин ўз сози билан одамлар калбида эзгулик туйғуларини уйғотганидек, Чўлпон ҳам эзилганлар ва таҳқирланганлар юрагида эрка иштиёқ туйғуларини уйғотди. У мақолаларида ҳам халқ калбида миллий ифтихор туйғуларини уйғотишга алоҳида эътибор берди, бу йўлда ҳар бир имкониятдан фойдаланишга ҳаракат қилди. Негаки, миллий ифтихор туйғусидан маҳрум одам ўзлигини танишга интилмайди, ўзлигини танимаган одам эса инсоний кадр-киммат учун курашмайди.

Чўлпон 1924 йилда ёзилган «500 йил» мақоласида ўзбек адабиётчилари ичида биринчи бўлиб Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш масаласини қўяди ва биринчи марта ўлароқ Алишер Навоийнинг даҳосанъаткор экани тўғрисида мулоҳаза юритади. Чўлпон ўзбек халқининг Алишер Навоий тимсолида жаҳон маданияти ҳазинасига жуда катта ҳисса қўшганини таъкидлайди, ва фикрини далиллаш учун машҳур турк ёзувчиси Шамсиддин Самибекнинг асарларига мурожаат қилади. Шамсиддин Самибек Алишер Навоийни «усмонли адабиётнинг энг улуғ вакили бўлгон Фузулийдан» юқори қўйган экан. «Ўз адабларига 5—6 асрлик бир тарих ярата олган халқлар унча кўп эмаслар» деб таъкидлайди Чўлпон. Айни чоқда, ўзи ифтихор қилиш билан чекланмай, бутун халқни ҳам ғурурланишга ундайди, ўзининг буюк сиймоларини ёъозлашга чакиради ва бу борада бошқа халқлардан ўрнатилишга даъват этади: «Ватандошларимиз руслар Пушкиннинг ҳар беш йили учун

катта байрамлар ясайдилар, Ғарбда эса ундай байрамлар жуда катта тантаналар билан ўтказилади».

Бундай миллатпарастлик руҳи билан суғорилган даъватлар Чўлпоннинг бошқа мақолаларида ҳам кўп учрайди. Масалан, «Мирзо Улугбек» деган мақоласида тубжой халқи бундай улуғ сиймоларни етарли ардоқламаслиги тўғрисида таассуф билан ёъади-да, уларни муносиб тақдирлаш масаласини қўяди: «Туркистон халқи, айниқса, биз тубжой халқ ўзимизнинг шу олим кишиларимизни сира эъга олмаймиз. Унинг номига биргина, кичкина бўлса ҳам хотира, нишона йўқ. Шаҳарларда очилган мактаблар билангина у улуғ олимни тақдир қилдик деб айта олмаймиз. Сира, сира айта олмаймиз».

Чўлпоннинг ҳасрат тўла бу сўзлари бугун ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ. Биз бугун ҳам бой маданий меросимизни кадрлашни, авайлаб асрашни, у билан ич-ичдан ифтихор қилишни ўрганиб олганимиз йўқ. Сўнгги йилларга қадар ҳам бир буюк олимни подшо деб, иккинчисини ҳукмдор деб, яна бирини диний-мистик деб, тўртинчисини реакцион деб чиқитга чиқариб келдик. Ҳолбуки, уларнинг ҳар бири истаган халқнинг маданиятига ҳусн бўла оладиган сиймолар эди. 1992 йилнинг охирида Маданий ёдгорликларни сақлаш жамиятининг съезди бўлиб ўтди. Съездда қилинган маърузаларда ҳар қандай одамни ҳам ларзага соладиган бир факт таъкидланди — сўнгги йиллар мобайнида ҳар хил сабабларга кўра минглаб ёдгорликларимиз бутунлай йўқ бўлиб кетипти. Демак, ҳануз бу масалага беписандлик билан қараш

давом этмоқда. Демак, ҳали ҳам маданий меросимиз миллатнинг мулки, халқ бойлиги экани ҳақидаги фикр бутун вужудимизга сингиб, эътиқодимизга айланиб кетганича йўқ.

Чўлпонда миллий ифтихор туйғуси шу қадар ўткирки, у бирон ўринда миллат шаънига айтилган таҳкирли гапларни назардан қочирмайди. Биринчи қарашда, бундай таъналар ёхуд пичинглар ҳар қанча арзимас кўринмасин, Чўлпон улар ҳақида ўз мулоҳазаларини айтади ва яранинг газак олишининг олдини олгандай бўлади. Бир мисол келтирайлик. Чўлпоннинг 1924 йилда ёзилган ва «Фарғона» газетасида босилган бир мақола бор. «Қаламнинг тойи-лиши» деб аталган бу мақола адабий-танқидий мақола эмас, бироқ у Чўлпоннинг ўз халқининг миллий туйғуларини, шаънини нечоғлик сезгирлик ва ҳушёрлик билан ҳимоя қилганини яхши кўрсатади. Мақоланинг ёзилишига сабаб бўлган воқеа шуки, Москвада Главлхлопком деган ташкилот пахта ҳақида бир китоб чиқарипти-да, унда «русский хлопок» деган ибора қўллапти. Тошкентда чиқадиган «Туркистанская правда» газетаси эса бир мақолада «Русский Памир» деб ишлатипти. Шунга ўхшаш биринчи қарашда ғайри мантикий кўринган, аслида эса баъзи бир шовинистларнинг ўзбек халқига менсимай қараши, Туркистонга отасидан қолган мулкидай муносабатда бўлишини ифодаловчи иборалар Чўлпонни каттиқ ғазаблантиради. «Русский хлопок» дейиш мумкин бўлса, нима учун «русский Туркистан» дейиш мумкин бўлмасин? дея истехзо билан сўрайди Чўлпон ва мақола давомида рус чоризмининг мустамлакачилик сиёсатини оқлашга уринув-

чиларни каттиқ фош қилади. Чўлпон ўз мақоласида Туркистон иқтисодий шўроси чиқарган «Статистический ежегодник»дан қуйидаги парчани келтиради: «Туркистонни олган рус подшолари уни мустамлака қилмоқ учун муайян режа билан иқтисодий зарурат орқасида олғонлари йўқ. Балки Россияга чегарадош бўлгон қабилалар рус савдо қарвонларини талаб, ҳадеб бесаранжом қила бергандан кейин, шуларни босамиз деб айланишиб келиб қолгон». Чўлпон чоризмининг бунақа ҳимоячиларини фош қилар экан, Туркистоннинг мустамлака бўлганини Октябрь идеологлари ҳам тан олганини эслатиб ўтади.

Чўлпон бошқа масалаларда ҳам, жумладан, маданият борасида ҳам халққа ўринсиз таъналар қилувчи, асоссиз равишда унинг «нодонлиги» ёки «маданиятсизлиги»ни пеш қилувчи одамларни ҳам танқид қилади. Бунда ҳам Чўлпон учун арзимайдиган гап йўқ, у йўл-йўлакай айтилган гап-сўзларга жавоб беришни ҳам бурчи деб билади. 20-йилларда ҳам баъзи спектаклларга томошабин кам қатнаган кўринади. Шу сабабдан бўлса керак, «халқ театрга юрмайди» деган гап таркалиб, айбни маданий савиянинг пастлигига қўймоқчи бўладилар. Чўлпон бунга кескин жавоб беради: «Халқ театрга юрмайдир» деган гап тўғри эмас. Халқ юрадир. Лекин театр-томоша исмида бўлатургон кўғирчоқ ўйинларига, ўз руҳига ёт бўлган, унга англашилмайтурган таржималик «ғарбий» асарларга юрмаса ҳақи бордир. Йўқ эса, ўзини қизиқтирадиган заминларда ёзилган ва яхши ўйналлатургон томошаларга халқ юрадир».

Чўлпоннинг миллатпарастлиги, миллий ифтихор туйғусининг ўткирлиги унга маданият, санъат, адабиёт ходимларини объектив баҳолашга ҳалақит берган эмас. Керак ўринларда Чўлпон маданий сиёсат бобидаги нуксонларни кескин танқид ҳам қилган, халқ турмушидаги, урф-одатларидаги, дидидаги кемтикларни очик айтишдан ҳам сира тортинган эмас. Демак, Чўлпоннинг 20-йиллардаги мақолаларида намоён бўладиган миллатпарастлиги шунчаки ғайри шуурий, стихияли, «биологик» туйғу бўлган эмас. Ундаги миллий ифтихор туйғуси реал замин асосида шаклланган туйғу ва у ўз навбатида Чўлпоннинг байналмилалчилигига қанот бўлган.

Чўлпон, албатта, профессионал танқидчи бўлган эмас. Шунинг учун унинг 20-йилларда ва кейинроқ яратган ҳамма танқидий мақолаларини беистисно бу жанрнинг ноёб ва бекамукўст намуналари деб бўлмайди. Чўлпоннинг танқидий меросида бугун эскирган ёхуд анчанки жўн кўринадиганлари ҳам бор. Лекин шунга қарамай, унинг бақувват мақолалари ҳам, нисбатан заифроқ ишлари ҳам адабиётимиз тарихининг фактлари сифатида биз учун ғоят қимматлидир.

1935 йилда «Гулистон» журналида Чўлпоннинг «Ашулага ишқибоз» деган мақоласи босилди. Бу мақола истеъдодли ёш хонанда Ҳалима Носировага бағишланган эди. Чўлпон Ҳалимахоннинг қўшиқчилик санъати ҳақида те-

ран бир самимият билан завқланиб ҳикоя қилар экан, уни порлоқ истикбол кутаётганини башорат қилади. Чиндан ҳам Чўлпоннинг башорати тўла амалга ошди — кейинчалик Ҳалима Носирова ўзбек санъатининг энг порлоқ юлдузларидан бири бўлиб қолди. Аммо гап ҳозир бу тўғрида эмас. Мақолани ўқиётган бугунги китобхон бир нуктага етади-ю, раво йўлда беҳосдан қоқилиб кетган одамдай сапчиб тушади: «инқилобнинг файзли қўллари тегмаса, Ҳалима бугун кўриб турганимиз талантли, бошқа кўп ноёб талантларимиз сингари тўрт девор орасида қолиб, забун бўларди».

Ғалати гап-ку? «Инқилобнинг файзли қўллари» нима дегани? Наҳотки, Чўлпон ҳам истеъдоднинг рўёбга чиқиш-чиқмаслигини инқилоб самарасига боғлаб қўйса? «Ҳаётда нимаки ижобий нарсаси бўлса ҳаммасига Октябрь шарофати билан эришдик»,— деган гап Совет ҳокимияти йилларида кенг сингдирилган бир афсона-ку! Наҳотки, Чўлпондай одам ҳам, шу афсонага лаққа тушган бўлса, наҳотки, у ҳам ўз эътиқодларига ҳиёнат қилиб, Шўронинг дўмбирасига ўйнаган бўлса? Еки бундай муросасизлик Чўлпон мақолаларида факат бир марта учрайдиган тасодифмикан? Ундай десак, бунга ўхшаш мулоҳазалар бошқа мақолаларда ҳам учраб қолади. Масалан, «Эпизодик роллар устаси» (1934) деган мақолада, Чўлпон «яхши театрлар ёлғиз «катта» ролларда ўйновчи актёрлар билангина яшамайди», деган тўғри мулоҳазани айтади-да, сира қутилмаганда ва бирон-бир ички заруриятсиз давом этади: «Айниқса, бизнинг буюк элимизда!.. Ғарбда санъаткор такдир этилмак учун мутлақо «юл-

дуз» бўлмоғи керак, ё гўзал хотин! Бизда эса хар кимнинг қуввати ва қудрати истеъдод ва ҳунарига яраша жой ва ҳурмат таъмин этилган!»

Бундай таккослар совет ҳокимияти йилларида жуда кенг тарқалган бўлиб, «кеча ва бугун», «бизда ва уларда» деган шаклларда қилинар ва хар гал «кеча ёмон эди, бугун яхши», «уларда ёмон, бизда зўр» деган мазмунга эга бўларди. Бу ҳам ҳукмрон мафкура томонидан совет турмуш тарзининг «улуғлиги»ни тасдиқлашга хизмат қилувчи сохта ривоятлардан бири эди. Хўш, буни қандай тушуниш керак? Демак, Чўлпон ҳам ҳукмрон мафкуранинг хизматини қила бошлаган экан-да?!

Албатта, юқоридагига ўхшаш парчалар бугун бизга эриш туюлади, бизнинг Чўлпон ҳақидаги бугунги тасаввуримизга тўғри келмайди. Лекин бунда бевосита Чўлпоннинг айби йўқ. Бунга кўпроқ биз — адабиётшунослар айбдор-миз. Чўлпонга нисбатан ўтмишда йўл қўйилган адолатсизликлар ва жабр-зулми бироз бўлса-да ўртадан кўтариш учун бугунги адабиётшунослар Чўлпонга алоҳида меҳр-муҳаббат билан иш юритмокдалар. Бу муҳаббат мутлако конуний ва ўринлидир. Бироқ айрим ўринларда муҳаббат зўрайиб кетиб, объективликка путур етказиб қўяётганга ҳам ўхшайди. Биз баъзан фактлардан ҳам кўз юмиб, Чўлпонни идеаллаштиришга, ўзи яшаган заминдан узиб олиб, замонавийлаштиришга ҳаракат қиляпмиз. Бунинг оқибатида бугун бизда Чўлпон ҳақида муайян тасаввур шаклланиб қолди. Унга кўра Чўлпон ҳеч қачон совет воқелигини қабул қилмаган, ҳеч қачон ҳукмрон мафкура таъсирига берилмаган, замонасозлик қилмаган, тузум би-

лан муросан-мадорага бормаган. У яккаш миллатпараст бўлган, яккаш исъёнчи бўлган ва совет тузумини ағдаришга чакириб ўтган. Менимча, Чўлпонни бундай қиёфада кўрсатиш уни сохталаштиришдан, пардозлаб, жонли одам қиёфасидан маҳрум қилишдан бошқа нарсаси эмас. 70 йил мобайнида ҳукмрон мафкурага сидкидилдан хизмат қилган адабиётшунослик «илми» адабиётимиз тарихини етарли даражада сохталаштириб келди. Шоирлар ва адиблар ҳийратини эса пардозлаб, авлиё сифат қилиб тасвирлади. Бунинг натижасида адабий жараён ҳақида ҳам, ёзувчи ва шоирлар тўғрисида ҳам бир томонлама, нотўғри ва ҳатто сохта тасаввурлар шаклланди. Сўнгги йиллардагина бу илмда ҳаққонийлик ва ҳолислик принципларига амал қилиш имконига эга бўлди. Шундоқ экан, бугун эски ҳатоларни такрорламаслик керак, ҳатто яхши ният билан бўлса-да, Чўлпон ва унга ўхшаш санъаткорларни идеаллаштирмаслигимиз зарур. Ҳақиқий истеъдод эгаси ҳеч қачон жўнгина формулага тушадиган юзаки одам бўлмайди. Унинг ҳаёти ҳамиша ошқора ва пинҳона курашга, кашфиётларга ва йўқотишларга, драмалар ва фожеаларга тўла бўлади. Чинакам истеъдод эгаси муттасил изланишда бўлгани учун, ҳамиша ҳақиқат қидириб яшагани учун бирда инсоннинг улуғлиги олдида боши кўкка етгунча ғурурланиб кеккайса, бирда инсоннинг разолати ва тубанлиги қаршисида ҳафсаласи пир бўлиб, умидсизликка тушмоғи мумкин. Ҳақиқий адабиётшунослик эса санъаткор шахсиятидаги ана шу мураккабликни силжишларни, кўтарилиш ва тушишларни, фазилатлар ва қусурларни топиб кўрсата

билмоғи лозим. Одамларга санъаткорнинг юзида холи бўлганми-йўкми, неча марта уйланган, маишатни яхши кўрганми-кўрмаганми каби тафсилотларнинг унча қизиғи йўқ, аммо замон тегирмони санъаткорни эзиб юбордими ёхуд санъаткор ундан устун келдими, у инсон ҳақида қандай изланиш ва бу изланишлари жараёнида қандай изтиробланди, унинг маънавияти қандай босқичларни бошидан кечирди — мана бу масалалар ҳамма учун ибратли. Шунинг учун Чўлпонни ҳам реал шахс сифатида, инсонга хос фазилату нуқсонлардан холи бўлмаган одам сифатида қабул қилмоғимиз керак. Муайян замонада муайян жамият қўйнида яшаган ва табиийки, бу жамиятдан ташқарига чиқиб кетолган эмас. Чўлпонга объектив ёндашиш, унинг шахсиятини, ижодини холисонликло баҳолаш уни мутлақо камситмайди, балки бизнинг юракларга яқинроқ қилади. Шундоқ экан, Чўлпоннинг бадиий ижодидами ёхуд адабий-танкидий мақолаларидаги ҳукмрон мафкура ғояларига ён берилган ўринларни, Чўлпон ижодининг бошқа саҳифаларига зидроқ келадиган парчаларни кўрганда бир сапчиб тушиб, унинг номига маломат тошларини отишга шошилмаслик керак. Билъакс, уни тушунмоққа ҳаракат қилайлик. Бу мулоҳазалар фақат Чўлпонга эмас, балки Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимов, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир каби кўп йиллар мобайнида адабиётимизнинг чинорлари ҳисобланиб келган, кейинги йилларда эса ўринли-ўринсиз таъна-дашномларга рўпара келаётган одамларга ҳам тааллуқли.

Чўлпон ҳам бошқа кўпгина истеъдод соҳиблари каби совет ҳокимияти йилларида тўрға

илинган балиқдай ҳукмрон мафкура домига илиниб, ундан қутулиш илинжида таҳликада типирчилаб яшашга мажбур бўлган. Айниқса, большевиклар тузуми мурувватларни қаттиқроқ бураганда, тизгилар қаттиқ тортилганда чўлпонлар омон қолмоқ учун замона зайлига қараб иш юритишга мажбур бўлган. Агар 20-йилларнинг бошларида ҳали адабиёт ва санъат соҳасида нисбатан жиндай эркинлик мавжуд бўлган бўлса, ҳали адабиётда бир-биридан фарқ қилувчи оқимлар яшаётган ва улар бир-биридан фарқ қилувчи ғояларни олға сураётган бўлса, 20-йилларнинг иккинчи ярмида жиндай-жиндай тоза ҳаво кириб турган тешиклар батамом ёпиб ташланди. Айниқса, РКП (б) Марказий Комитетининг 1925 йил 18 июнь қароридан кейин «пролетар адабиётининг гегемонлиги» учун кураш жуда қизғин тус олди. Бунинг оқибатида ижодда ҳар қандай эркинликка чек қўйилди. Янги пайдо бўлган РАПП ташкилоти ҳам ўзининг вульгар социологик қарашлари билан ҳукмрон мафкуранинг тегирмонига сув қўйди. «Мафкуравий соғломлик учун», «Ёт мафкураларга қарши кураш» шиори остида адабиётдаги ва санъатдаги ҳар бир мустақил куч, ҳар бир йил этган истеъдод эгаси шафқатсиз тазйиқ остига олина бошлади. Бунга бўй бермаган, бўлар бўлмас ривоятларини, ёлғон-яшиқ афсоналарни қабул қилмаган адабиётчилар боши устида эса ҳеч муболағасиз ўлим хавфи қанот ёза бошлади. Ҳукмрон мафкура ўз ақидаларини НКВД-ю, ГПУлар орқали зўрлик билан, қурол кучи билан ўткази бошладилар. Бундай шароитда ҳар қандай ижодкор ҳам табиий равишда жонини сақлаб қолиш йўлла-

рини кидира бошлайди. Баъзилар кўпрок, баъзилар камроқ даражада замонасозлик йўлига ўтади. Шулар қаторида Чўлпон ҳам бор эди. Хўш, бунинг учун Чўлпонни қоралаш мумкинми? Нега у мардона равишда ўзини ўққа тутиб бермади? — дея унга таъна қилиш мумкинми? Менимча, йўқ. Чунки ўз-ўзини сақлаш инстинкти — инсоният табиатида, қонида, шуурининг аллақайси пинҳона пучмоқларида ҳар қандай одам ҳам хатарга, ўлим хавфига дуч келганда, ҳатто истамаса ҳам, химояланиш, ўзини асраш йўлига ўтади. Ижодкор одам ҳам бундан мустасно эмас. Буни ўз эътиқодидан чекиниш деб қараш керак эмас. Чўлпон эътиқодидан чекингани йўқ. Аввало шуни айтиш керакки, мустабидлик тузуми авж олиб, ҳукмрон мафкуранинг ҳуружлари кучайган сари, айниқса, 30-йилларнинг бошидан бошлаб, адабиётда «Совет воқелигини мадҳ этиш, партиянинг раҳбарлик ролини улуғлаш, дохий образини яратиш» деганга ўхшаган ҳодисалар жуда кенг қулоқ ёйди. Бу йўлга кирмаган шоир-у ёзувчилар очикдан-очик аксил-инқилобчи, миллатчи шоирлар сифатида қараларди. Буни қарангки, Чўлпон бутун ижоди давомида биронта шеърда Сталиннинг номини тилга олмади, ҳатто бир неча йил қантаргач, созини яна кўлга олиб, яъни «Совет позициясига» ўтиб ёзган шеърларида ҳам бундай қилмади. Тўғри, «Соз» тўпламига кирган шеърлар ичида «ғоявий» шеърлар ҳам бор — уларнинг айримлари инқилобга, партия қурултойига, янги ҳаётга бағишланган. Бироқ улар бадий жихатдан Чўлпоннинг асл шеърларидан заифроқ бўлсалар-да, ошқора ҳушомаддан ёхуд ҳамду-санодан узок шеърлар.

Афтидан, Чўлпон битта яхши шеърини яшатиш учун ўша шароитда ҳукмрон мафкурага жиндай ён бериб, икки-учта «ғоявий» шеърлар битган кўринади. Унинг адабий-танқидий мақолалари ҳам шунақа. Фақат баъзи мақолалардагина, юқорида кўрганимиздек, у ҳукмрон мафкуранинг баъзи бир «қўшиқлари»ни куйлаган бўлса эҳтимол. Бунинг учун Чўлпонни қоралаш, унинг меросининг айрим қисмидан воз кечиш мумкин эмас.

Баъзи мақолаларда эса Чўлпон «бисмилло» ўрнида айтилиши лозим бўлган ривоят ва афсоналарни атайин четлаб ўтгани шундоққина сезилиб туради. Масалан, Чўлпоннинг Горький ҳақидаги икки мақоласини олиб кўрайлик. Буларнинг бари 1936 йилда ёзилган «Катта мактаб эгаси» деган мақола, иккинчиси эса 1937 йил 18 июнь куни — Чўлпон қамокка олинишидан бир оз аввал «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган «Устоднинг хислатлари» деган мақола. Тўғри, бу мақолаларда бир-икки оғиздан Ленин ва Сталин шаънига мактов айтилган — бу билан Чўлпон боши устида қуюклашиб бораётган қора булутларни жиндай бўлса-да тарқатмоқни ўйлаган бўлиши мумкин. Аммо мақолаларни тўлиқ ўқиб чиқсак, Чўлпоннинг ўз эътиқодларига содиқ қолганини, «ғоявийлик» ва «партиявийлик» деган иллатлардан юқори турганини кўрамиз. Гап шундаки, 1934 йилдан кейин ҳукмрон мафкура Горькийни «пролетар адабиётининг дохийси», «социалистик реализм методининг асосчиси», «энг яхши совет ёзувчиси», «партиясиз большевик адиб» сифатида кўкларга кўтара бошлади. Бу йилларда ёзилган ҳар бир мақолада Горький-

нинг бу сифатлари такрор-такрор тилга олин-
ши ва шу йўл билан унинг садоқатли партия-
вий адиб экани ҳақидаги афсонага ҳаққоний-
лик шаҳодатномасини бермоқ керак эди. Чўл-
пон ҳар иккала мақолада ҳам бирон ўринда на
«социалистик реализм» деган иборани ишлата-
ди, на Горькийнинг пролетар адабиётининг
асосчиси тарзидаги сифатларини тилга олади,
на унинг инқилобчи қаҳрамонлари шаънига
ҳамду-санолар айтади. Аксинча, мақолада би-
ринчи ўринга Горькийнинг санъаткорлиги, ба-
дий маҳорати қўйилган. «...наsr тилини та-
рашлашни мен бошлаб Горькийдан ўрган-
дим,— деб ёзади Чўлпон биринчи мақолада.—
У, менимча, ўзи ишлатадиган тилни жуда яхши
кўради, уни ҳар қандай қийинчиликдан озода
ҳолда кўрмак истайди. «Она»нинг тили мана
шундай бир тил. «Она» мен учун катта бир
мактаб бўлди. Ўзимнинг «Кеча ва кундуз» ро-
манимда мен ҳам шу буюк услубчининг унумли
таъсирини доим сезиб турдим»...

Орадан бир йил ўтиб ёзилган мақолада эса
Горькийнинг санъаткорлиги янада чуқурроқ
очилади.

«Горький — шоир. Унинг асарларида фақат
бир насрчи (романчи) кўринмайди, ҳар ер-ҳар
ердан нозик кўнгилли, гўзаллик севгучи ва та-
биат мафтунни бир шоир келиб чиқади.

Мен ўзим ҳар қандай насрли асарда (ро-
ман, ҳикоя) гўзал ташбеҳлар ва табиат тасвир-
ларини яхши кўраман. Горькийда бу нарса кўп
эмас, оз: унинг ширинлиги ҳам шундан. Улар
жуда кўп бўлиб кетса, рассомнинг санъат аса-
ри қолмайди-да, бўёқчи (сирчи)нинг андозаси
ва санъатдан маҳрум чизма чизиғи қолади»...

Мақола давомиди Горькийнинг табиат ман-
зарасига қандай қилиб жон ато қилиши тўғри-
сида батафсил фикр юритилади. Кўринадиким,
Чўлпон ҳаётининг энг оғир дақиқаларида ҳам,
адабий ҳаётда мафкуравий зугум чекдан ошган
пайтларда ҳам умумий оқимга тушиб қолмас-
ликка, манкуртлик тақдирини бўйнига олмас-
ликка интилган. Ҳукмрон мафкура тўхтовсиз
ҳамла қилиб, Чўлпондай буюк истеъдод соҳи-
бининг «ўжарлигини» ҳар қанча синдиришга
уринмасин, унинг шуури ва қалбини афсунлар
асоратига олишга тиришмасин, шоир айрим
ўринларда унга жиндай ён бергандай бўлиб,
аслида ўзининг ўзлигини, руҳиятининг даҳл-
сизлигини сақлаб қола билди.

Шу ўринда баъзи ўртоқлар «ие, шошманг,
ахир, Чўлпоннинг шўро ҳукуматини олқишла-
ган, унинг адабий сиёсатини кўкларга кўтарган
мақоласи ҳам бор-ку! Унга нима дейсиз?» дея
эътироз билдирсалар мумкин. Бу ўртоқлар
«Шўро ҳокимияти ва саное нафиса» мақоласи-
ни назарда тутсалар керак, албатта.

Чиндан ҳам бу мақола атрофлича мулоҳаза
юритишни ва жиддий шарҳларни талаб қилади.

Бу мақола адабиётшуносларимизга анчадан
бери маълум. У ҳатто 60-йилларнинг ўрталари-
да «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида эълон
ҳам қилинган. Адабиётшуносларимиз шу пайт-
га қадар мақола ҳақида турли фикрлар айтиб
келишган. Мен ўзим ҳам мақола ҳақида бир
неча марта ёзганман. Гарчи уни мукаммал таҳ-
лил қилмаган бўлсам-да, бу мақолани Чўлпон-
нинг Октябрь инқилобини ижобий кутиб олган-
нинг далили деб баҳолаганман ва ҳатто ма-
қола бевосита Лениннинг айрим асарлари

таъсирида ёзилган деган тахминни ҳам айтганман. Мақолага бундай муносабатда бўлишликнинг боиси бор, албатта. Маълумки, кўп йиллар мобайнида совет адабиётшунослиги ёзувчини баҳолашда унинг Октябрь инкилобига муносабатини асосий меёр қилиб олганди. Бу ақидага кўра қайси шоир «Яша шўро!» деган бўлса, у яхши, қайси шоир ё адиб индамаган бўлса, у ёмон, душман деб ҳисобланарди. Чўлпон ҳам кўп йиллардан бери «ёмонлар» қаторига киритиб қўйилганди. У инкилобни қабул қилмаган, уни қоралаган, унга қарши курашган дейиларди; унинг пешонасига «аксил инкилобчи» деган тавқи лаънат ёпиштирилган эдики, ўша кезларда уни бу маломатдан қутултиришнинг иложи йўқдай кўринарди. Мен эса Чўлпоннинг совет шоирлари қаторида бўлишини жуда-жуда истардим. Негаки, ўша пайтда ҳам, ундан кейин ҳам кўп йиллар мобайнида «совет» дегани «энг яхши, энг аъло, энг тўғри, энг покиза» дегани эканига ишониб келган эдик-да! Чўлпоннинг мен билган шеърлари эса чиндан ҳам яхши шеърлар эди. Шундай шароитда кўлимга «Шўро ҳукумати ва саное нафиса» мақоласи тушиб қолди. Ўқидим-у, жуда хурсанд бўлиб кетдим. Чунки менинг ўша пайтдаги тасаввуримга кўра, мақолада Шўро ҳукумати мазлум халқ ҳокимияти деб таърифланган, унинг сиёсати қўллаб-қувватланган, бинобарин, Чўлпон Октябрга ижобий муносабатда бўлган эди. Мақоланинг 1920 йилда 7 ноябрь куни, яъни Октябрь инкилобининг 3 йиллиги нишонланган куни «Иштирокиюн» газетасида босилгани ҳам шундан далолат берарди. Чўлпоннинг мақоласида «Шўро ҳокимияти» саное

нафисани халқники қилди, энди санъат эзилган меҳнаткашларга хизмат қилиб, уларнинг кўнглини олади» деганга ўхшаш гап бор. Шу гапга қараб тахмин қилиш мумкинки, Чўлпон мақолада Лениннинг айрим фикрларига таянган. Эсингизда бўлса Ленин 1920-йилнинг 2 октябрида комсомолнинг III съездида «Ёшлар союзининг вазифалари» мавзuida доклад қилади ва докладда пролетар адабиёти мутахассисларнинг калласида туғилган эмас, балки меҳнаткаш халқ оммаси яратган маданиятнинг қонуний давоми эканини айтади. Албатта, бу доклад ўша кезларда матбуотда эълон қилинган ва кенг кўламда тарғиб қилинган. Афтидан, Чўлпон у билан яхши таниш бўлган-у, мақолада Ленин ғояларига ҳам асосланган. Хуллас, бу мақола Чўлпоннинг 1920-йилдаёқ узил-кесил совет позициясига ўтганидан далолат берувчи муҳим ҳужжат эди.

Кейинги йилларда кўпгина янги материаллар билан танишиш натижасида бу масалага қарашим кескин ўзгарди ва Чўлпоннинг ижодий эволюциясини ҳам, миллатпарастлигини ҳам, инкилобга муносабатини ҳам, бадиий ва адабий-танқидий асарларини ҳам бошқача баҳолай бошладим. Шу жумладан, «Шўро ҳокимияти ва саное нафиса»ни ҳам бугун Чўлпоннинг совет позициясига ўтганини кўрсатувчи мақола деб билмайман. Тўғри, юқорида айтганимиздек, мақолада шўро ҳукумати шаънига айтилган мақтовлар йўқ эмас. Чўлпон шўро ҳокимиятини эзилган ишчи-деҳқонлар ҳукумати деб ҳисоблайди, мамлакатни чулғаб олган конли фуқаролар урушини «эзилганларнинг ўз эгаликларини қуриш» учун олиб бораётган ку-

раши деб билади. Кўриниб туриптики, инкилобнинг биринчи кунлариданоқ Октябрь тўнтариши ва янги ҳокимият ҳақида большевиклар томонидан тарқатила бошланган ёлғон-яшиқ гаплар ҳатто Чўлпондай одамни ҳам ўз асоратига ола бошлаган, лекин у ҳали тўлалигича асир бўлиб улгургани ҳам йўқ.

Афтидан, мақола газетанинг топшириғи билан муайян тазйиқ ва талаблар асосида ёзилган бўлиши мумкин. 1918—1919 йилларда шўро ҳукумати нафақат марказда, балки чекка ўлкаларда ҳам зиёлиларга каттиқ тазйиқ ўтказиб бошлагани, уларга қарши ҳам жисмоний, ҳам маънавий террорлар уюштиргани бугун яхши маълум. Айрим ҳолларда эса янги ҳокимият зиёлиларнинг фикрлаш тарзига таъсир ўтказиш учун қурол ишлатишдан ҳам сира ийманмаган. Жумладан, Фитрат 1929 йилда ёзган «Ёпишмаган гажаклар» мақоласида «Чигатой гурунги»нинг баъзи мажлислари қуролли қизил гвардиячиларнинг қузатувида ўтганини ёзади. Бундай йиғинларда Чўлпон ҳам иштирок этган. Эҳтимол, шуларнинг таъсиридадир, мақолада Чўлпон Лениннинг ёшлар съездидаги гапини маъқуллаб, санъат шўролар замонида халқники бўлиб қолганини айтади. Лекин менинг назаримда бу мақолада Чўлпон жиндай «қувлик» қилган. Мақоланинг кўпгина жойи киноявий оҳангга эга, гўё муаллиф ўша пайтларда марказий матбуотда кўплаб босила бошлаган «совет руҳидаги» ташвиқий мақоаларга пародия ёзгандек. Чўлпон, айниқса, санъатнинг «синфийлиги» ҳақидаги таълимот устидан ошкора кулаётганга ўхшайди. Мана, ўзингиз кўринг:

«Бутун умрини ишламай, бекор ўтказатурғон бойлар, бойбаччалар, тўра болалари, хонзодалар бекорчиликдан зерикмас учун саное нафисага берилар; чалғи чалар, ўйинга тушалар, севги шеърлари тўқийлар, ўқийлар эди. Буларнинг устига катта шаҳарларда 5-6 та бизнинг «Колизей»дай театрлари бўлар, шуларда пул билан, олтун билан санъатни сотиб олиб, завқланар эди».

Парчани ўқиганда ундаги юзакликка тааж-жубланмаслик мумкин эмас. Наҳотки, ўтмишда санъатнинг ўрни оқсуякларнинг зерикмаслигига хизмат қилиш билан ўлчанади деб жиддий ўйлаш мумкин бўлса?! Наҳотки, санъат ялписига «олтунга» сотилган бўлса?! Хўп, бунга ҳам қўна қолайлик. Мана, инкилоб бўлди, мана, шўролар ҳукмронлигида уч йил ўтди. Хўш, нима бўлди? Эндиликда санъатнинг аҳволи қанақа? Унинг ўрни қандай?

«Саҳна бу дунёда юқори синфларнинг тумтарокли турмушларини кўрсатмайди эмас, кўрсатадир, бироқ шу турмушнинг аччиғ ва жиркантирадурғон ҳидини томошачиларга ҳидлатмак учун кўрсатади. Чалғининг қиллари яна боягидай чертиб турур, бироқ бойлар кайфи учун ўйнаганга йиғлаб эмас чарчағон халқнинг кўнглини очқони учун севиниб, эзилган халққа эзилув даврларини эслатмоқ учун йиғлаб чертилу».

Хўш, бу парча сизга бирон нарсани эслатадими? Менимча, ундан, айниқса, 1920 йилда юқори пардаларда «хониш қилган» ортодаксал пролеткультчиларнинг нафаси яққол сезилиб турипти. Бир лаҳза ўйлаб кўрайлик — наҳотки 16 ёшидаёқ «Адабиёт надур?»ни ёзган Чўлпон

орадан олти йил ўтгач, олти йил мобайнида ҳаёт қозонида обдан пишиб, янада кўпроқ нарсаларнинг сиру асрорини идрок этадиган даражага етгач, шу тарзда юзаки ва схематик фикрласа? Наҳотки, «Гўзал»дек дурдона шеърни ёзиб қўйган даҳо шоир адабиётнинг вазифасини юқоридагидек примитив тарзда изоҳлаб берса? Бу — ҳеч қандай мантикка тўғри келмайди. Ниҳоят, унинг шу йилда ёзилган ва шу йилнинг ўзида эълон қилинган «Марҳум Тавфик Фикрат» ва «Чин севиш» каби мақолаларини эслайлик. Буларнинг иккови ҳам жуда юқори савияда ёзилган бўлиб, ҳеч қайсида юқоридагига ўхшаш мулоҳазалардан асар ҳам йўқ. Адабиётнинг «синфийлиги» ҳақидаги бундай бадбуруш тасаввурни Чўлпон 20-йилларда ёзган мақолаларида ҳам давом эттирган эмас. Шунинг учун ҳам бу мақолани киноявий оҳангда ёзилган пародия деб қараш мумкин. Албатта, менинг бу фикрим баҳсли бўлиши мумкин. Лекин мен Чўлпон ижодини ва шахсиятини чуқурроқ ўрганганимдан кейин, аввалги қарашимдан кечиб, шундай хулосага келдим.

* * *

Чўлпоннинг адабий-танқидий мероси энди гина ўрганила бошланди. Ҳозирча шу нарсаси бўлдики, бу мероснинг жуда зўр фазилатлари ҳам, ўзига яраша қусурлари ҳам бор. Уларда Чўлпон бўсиб ўтган мураккаб йўл муҳрланиб қолган. Бу мерос ўзининг жаъмики фазилатлари ва қусурлари билан адабий тафаккуримиз тарихининг қимматли саҳифасини ташкил қилади.

ОТАЖОН ҲОШИМОВ ШАХСИЯТИ. ТАҚДИРИ. ИЖОДИ.

У Ғафур Ғуломдан икки ёш кичик, Абдулла Қаҳҳордан икки ёш улуг, Ойбекка тенгдош эди. Шу дўстлари билан бир сафда 20-йилларнинг ўрталарида адабиётга кириб келган ва илк мақолалари биланок жамоатчиликнинг эътиборини қозонган эди. Бу мақолалар ёш бўлишига қарамай, Отажоннинг билими чуқур, мулоҳазаси бакувват, фикри дадил, қалами ўткирлигидан далолат берарди. Одамлар унинг мақолаларини кутадиган, ҳатто кидириб ўқийдиган бўлиб қолишди, шоирлар билан адиблар эса янги асар ёзсалар Отажон Ҳошимов нима дейишини интиқиб кутишарди. Унинг мақолалари одамларнинг фикрини уйғотар ва кўпинча кизгин баҳсларга сабаб бўларди. Шу тарзда уч-тўрт йил мобайнидаёқ у ўзбек адабиётининг истикболини ўйлайдиган етук арбоб, ёш истеъдод эгаларининг ўсиши ҳақида қайғурувчи мураббий, адабий жараёнга сезиларли таъсир кўрсатадиган мунаққид сифатида танилди. Айниқса, 30-йилларнинг биринчи ярмида унинг илмий-жамоатчилик фаолияти шу қадар фаол ва самарали кечдики, 30 га кириб-кирмаган бу йигитнинг олам-жаҳон иш қилиб улгурганига лол қолсан, киши. Хуллас, тик гавдали, қалин қора сочлари орқага та-

ралган, чувак юзли, кирра бурунли, кора кош, кора кўз, чехрасидан нур ёғилиб турадиган Отажон Хошимов ўзбек адабиётшунослари ва мунаққидларининг олдинги сафидан ўрин олганди. Аммо... замон оғир эди. Замонанинг зайли қозикнинг учи ё кети бўлиб эмас, ўртаси бўлиб, «факир киши панада» деган маталга амал қилиб яшашни тақазо қилади. Сталин истибдодининг борган сари тезлаб бораётган ажал машинаси оғзини карракдай очиб, беҳисоб қурбонлар талаб қила бошлаганди. Бу машина, биринчи навбатда, олдинги сафда бораётган, хушомад ва ялтоқликни билмайдиган, расмий қолипларга мослашишни истамайдиган, мустақил фикрловчи одамларни ютишга киришганди. Отажон Хошимов ҳам истибдод қурбони бўлди. Кўп йиллар мобайнида унинг номи адабиёт тарихидан чиқариб ташланди, асарларини ўрганишгина эмас, тилга олиш ҳам таъқиқланди, бўйнига «миллатчи, халқ душмани» деган тавқи лаънат осилди. Фақат ярим аср ўтгандан кейингина адолат тиклана бошланди, қадди букилган, лекин синмаган ҳақиқат рўёбга чиқа бошлади. Бугун Отажон Хошимов ҳам Абдулла Қодирий ва Чўлпон, Фитрат ва Боту, Элбек ва Усмон Носирлар каби орамизга қайтмоқда ва адабиётимиздаги муносиб ўрнини эгалламоқда. Унинг қайтиши ҳароб бўлган тарихимизни тўғрироқ ва тўла-роқ тасаввур қилишимизга, босиб ўтилган йўлларнинг нечоғлик мураккаб ва қийин бўлгани, бу йўл музаффарият ва кашфиётлар йўли эмас, аксарият фожиали хатолар ва оғир та-лофотлар йўли бўлганини билиб олишга ёр-

дам беради. Тарихни билиш эса эски хатоларни такрорламасликка йўл очади деб умид қилиш мумкин.

* * *

Отажон Хошимов ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳолида 1905 йилда Тошкентда Пушти ҳаммом маҳалласида туғилганини маълум қилади¹. Пушти ҳаммом Эски Жўвада қадимий бозорнинг рўпарасида Тинчоб маҳалласининг шундоққина биқинида жойлашган кўҳна маҳаллалардан бири бўлиб, Отажон Хошимов туғилган уй тасодиф билан ҳозирга қадар сақланиб қолган. Отажоннинг ёзишича, онаси уй бекаси, отаси эса деҳқончилик билан шуғул-

¹ Отажон Хошимовнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига тааллуқли барча ҳужжатларни менга Жонрид Қосимов лутфан тақдим этди. Кўп йиллар мобайнида Адлия ходимлари малакасини ошириш республика курсларининг мудир бўлиб ишлаган, ҳозир эса Ўзбекистон Олий Советининг юридик бўлимида хизмат қилаётган, юридик фанлари номзоди, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист Жонрид Қосимов — Отажон Хошимовнинг жияни. Амакиси камокка олинганда Жонрид Қосимов саккиз ёшда эди. Унинг эслашича, Отажон Хошимов жиянига алоҳида меҳр билан қараган, ўқиш зарурлигини тинмай қулоғига қуйган, ҳатто унга «Жаҳонни титратган ўн кун» деган машҳур китобнинг муаллифи, Америкалик инқилобчи ёзувчи Жон Риднинг исмини қўйиб берган. 1957 йилда амакиси оклангандан кейин Жонрид Қосимов чинакам садоқат ва фидокорлик билан Отажон Хошимовнинг ижодий меросини ва унга тааллуқли ҳужжатларни тўплай бошлаган. Отажон Хошимовнинг мақолалари, рисоалари алоҳида меҳр билан ҳозирги ёзувга қўчирилиб, тартибланган, турли ташкилотлардан, суд ва прокуратура идоралари, Давлат Хавфсизлиги органларидан, архивлардан йиғилган ҳужжатлар юристларга хос синчковлик ва саришталик билан бир муқова ичига номерлаб жойланган. Жонрид Қосимов бу ишга 30 йиллик умрини бахш этди. Мен Жонрид Қосимовнинг жиянлик бурчини адо этиб, амакисининг руҳини шод этганини алқайман ва менга мазкур мақолани ёзишни юз чандон енгиллатгани учун теран миннатдорлик изҳор этаман.

ланган. Бўлғуси мунаққид 14—15 ёшларига қадар имкон бор фурсатларда отасига қарашиб турган. Аммо унинг кўпроқ вақти ўқишга сарф бўлган, албатта. Отажон аввал эски мактабда савод чиқарган, кейин икки йиллик рус-тузем мактабини битирган. Сўнг эса совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин очилган ўқитувчилар тайёрлайдиган билим юртида ўқийди ва комсомол ячейкасининг котиби сифатида жамоатчилик фаолияти билан ҳам шуғулланади. Ўқиш мобайнида Отажоннинг ўтқир қобилияти намоён бўлади ва Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитаси уни 1922 йилда Москвага Бухарин номидаги ишчилар факультетига ўқишга йўллайди. Уни муваффақиятли битиргач, Отажон Хошимов Қизил профессорлар институти-нинг тайёрлов бўлимига қабул қилинади. Бу ўқув юрти 20-йилларда энг нуфузли, мўътабар илм даргоҳларидан бири бўлган. У талабаларга ҳар томонлама чуқур билим берар ва улардан етук мутахассислар тайёрлаб чиқарарди. Шунинг учун институтдаги ҳар бир ўрин ҳисоб-лик бўлиб, талабалар минг чиғирикдан ўтказилиб, чертиб-чертиб танлаб олинарди. Отажон Хошимов ҳам институтга РКП(б) Марказий Комитетининг тавсияси билангина киради. Институтда у рус тили ва рус адабиёти билан бир қаторда, ўша даврнинг таомилига кўра Маркс ва Энгельс асарларини чуқур ўрганади, фалсафа тарихи ва ижтимоий-сиёсий таълимотлар тарихи билан шуғулланади. Айни чоқда, у жамоатчилик вазифаларини ҳам адо этган. Масалан ҳужжатлардан кўринишича, Отажон Хошимов Москвада Ўзбек Маориф уйи қошида амал қилган Театр студияси талабаларига сиё-

сий саводдан дарс берган. Маълумки, бу студия 1924 йилнинг охирида Ўзбекистон ССР ташкил қилингандан кейин вужудга келганди. Республика ҳукумати ўзбек миллий театрининг истиқболини ўйлаб, истеъдодли актёрлардан 24 кишини Москвага йўллади. Улар уч йил ўқиб, 1927 йилда Москвадан қайтадилар ва кейинчалик ўзбек театрининг довруғини дунёга таратишда мислсиз хизматлар қилишади. Булар орасида Маннон Уйғур, Аброр Ҳидоят, Ҳожисиддик Исломов, Музаффар Муҳамедов, Етим Бобожонов, Фатхулла Умаров, Лутфулла Нарзуллаев, Ҳикмат Латипов, Неъмат Раҳматов, Со-ра Эшонтўраева, Шариф Каюмов, Саъди Табибуллаев, Ғани Исомов, Тошхон Султонова, Замира Ҳидоятова, Турсуной Саидазимовалар бор эди. Манзара тўларок бўлиши учун Москвадаги Театр студиясида буюк шоиримиз Чўлпон адабий эмакдош ва таржимон бўлиб хизмат қилганини айтмоқ керак. Студияда кимлар ўқигани ҳақида батафсил гапираётганимиз бежиз эмас, албатта. Рўйхатнинг ўзиданок кўриниб турибдики, студия талабалари ғоят истеъдодли, билимга ташна, савияси ғоят юксак бўлган. Бинобарин, уларга бирор гапни маъқул қилиш, айниқса, сиёсий саводдан сабоқ бериб ҳурмат қозониш ғоят амри маҳол бўлган. Ўша йиллардан бир ғаройиб ҳужжат сақланиб қолган. Бу ҳужжат Театр студияси талабаларининг умумий мажлиси қарори бўлиб, унга Ҳидоят имзо чеккан. Афтидан, Аброр Ҳидоят ўша мажлисга раислик қилган бўлса керак. Қарорда Отажон Хошимовнинг тўғарақдаги ўқитувчилик фаолиятига юқори баҳо берилган

ва ундан келгуси йилда ҳам дарс беришда давом этиши илтимос қилинган.

Отажон Ҳошимовнинг бу давр ҳаёти ҳақида гапирганда, яна бир фактни тилга олиш керак. Отажон 1925 йилнинг 25 январидида коммунист-тик партия сафига қабул қилинади. Албатта, бугунги кунда одамлар биографиясидаги бу факт ўзининг аввалги салмоғини фавқулодда маъносини йўқотади. Бирок шундай бўлса-да, бу фактни таъкидлаётган эканмиз, бунинг сабаби бор. Авваламбор, шунини айтиш керакки, у пайтларда одамлар коммунист-тик идеалларга астойдил ишониб, ҳамма бахтиёр яшайдиган жамият куриш мумкинлигини эътикод билиб ва шу эътиқодга садоқат билан партияга кирган. Отажон Ҳошимов ҳам йигирма ёшида шу эъти-кодларни ўзлаштириб улгурган собит курашчи сифатида шаклланган эди. Иккинчидан, Ота-жонни Краснопресненск райкоми партияга қа-бул қилган эди. Бу районнинг инқилобий донғи кенг тарқалганди — Краснопресненск пролета-риати 1905 йил инқилобида жуда дадил ҳара-кат қилган ва кўп кунлар мобайнида чор кў-шинларига қарши муваффақиятли жанг олиб борганди. Шундай атоқли, донгдор район пар-тия ташкилоти томонидан партияга қабул қи-линганини Отажон Ҳошимов ўзи учун жуда шарафли ҳол деб билган ва айни чоғда бу ҳоди-са зиммасига алоҳида масъулият юклашини ҳам яхши англаган. Эҳтимол, шунинг учундир, Отажон Ҳошимов ўз устида тинимсиз ишлаб, билимларини чуқурлаштириш, назарий савия-сини ошириш билан бирга, партия топшириқла-рини ҳам чинакам фидокорлик билан бажара боради. Унинг кунлари нечоғлик банд бўлгани-

ни тасаввур қилиш учун 1926 йилда ўз қўли билан тўлдирган шахсий варақасидан бир пар-ча келтирамиз: «1925 йил мобайнида Красно-пресненск райкомининг кўрсатмасига мувофиқ Сталин номидаги Ўзинпроснинг деворий газе-тасига ва комсомол тўғаракларига раҳбарлик қилдим ҳамда ҳар хил сиёсий мавзуларда лек-циялар ўқидим». Ҳозир бу фактлар майдарок ва арзимасроқ бўлиб кўриниши мумкин. Аммо у пайтларда ва ҳатто 30-йилларда ҳам партия-вий топшириқнинг катта-кичиги бўлмас, улар-ни сидқидилдан бажариш ҳар бир коммунист учун виждон иши ҳисобланарди. Буларнинг бари энди 20 ёшга кирган Отажон Ҳошимов-нинг имони бут, эътиқоди мустаҳкамлигидан далолат беради. У чиндан ҳам маданий кури-лиш жабҳаларида астойдил хизмат қилмоқ учун қомил ишонч билан бел боғлаган эди. Аммо Отажон Ҳошимовга Қизил профессорлар институтини тугатиш насиб қилмаган экан-у соғлиги ёмонлашиб, Ўзбекистонга қай-тишга мажбур бўлади, бироқ бу ерда бемалол даволаниш ўрнига, қайноқ, шиддатли меҳнат жабҳасига рўпара келади. Ўша пайтларда кў-лидан иш келадиган ҳар бир саводли одам кўзга тўтиё эди, кун сайин жўш уриб бораётган ҳаёт тўлқинларини бошқариш учун уқувли, ишби-лармон, билимдон дарғалар зарур эди. Отажон Ҳошимовни Маориф Халқ Комиссарлиги қоши-даги Илмий Кенгашнинг раиси қилиб тайин-ладилар. Айни чоқда, у Самарқанд педака-демиясида ижтимоий фанлардан лекциялар ўқий бошлайди. 1929 йил 26 сентябрида Мао-риф Халқ Комиссари муовини Козирев имзоси билан берилган маълумотномада «Ўртоқ Ҳо-

шимов методик ва илмий масалаларни жуда яхши билади, марксистик жиҳатдан яхши тайёрлиги бор» деган жумлаларни ўқишимиз мумкин. Отажон Ҳошимов бу иш билан барабар Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг топшириғи билан 1927—1929 йиллар давомида «Қизил қалам» адабий уюшмасининг раиси бўлиб ҳам ишлайди. Худди шу йилларда унинг илмий қобилятини ҳам, ташкилотчилик иқтидори ҳам ғоят катта куч билан намоён бўлади. Масалан, 1925 йилда «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 3- ва 7—8-сонларида Отажон Ҳошимовнинг «Диалектика ҳам диалектика ҳақида ўйлаш» деган катта мақоласи эълон қилинади. Бу мақола Ўзбекистонда марксистик фалсафа масалаларига бағишланган ilk мақола бўлганди. Шунингдек, 20-йилларнинг охирида у Ўзбекистонда илмий ишларни ташкил қилиш ва ривожлантиришга бағишланган ёхуд ўзбек тилини ўрганиш масалаларидан баҳс қилувчи мақолалар ҳам ёзади. Аммо Отажон Ҳошимовнинг аксарият мақолалари адабиёт масалаларига бағишланган. Ўша кезларда адабий мерос масаласида мурасасиз баҳслар истаётган, баъзи бировлар «пролетар адабиётининг софлиги ва гегемонлиги» учун кураш баҳонасида ўтмиш адабиётини буткул рад этаётган эди. Отажон Ҳошимов қатор мақолаларида бундай ҳовлиқишларга, «сўллик» ҳуружларига зарба беради. Унинг салмоқли катта ишларидан яна бири «Қизил қалам» мажмуасининг биринчи ва иккинчи китобларини нашр эттирганидир. Мажмуанинг биринчи китоби араб ёзувида 1928 йилда, иккинчиси лотинча алифбеда 1929 йилда босилган. Ҳар

икки мажмуа икки қисмдан иборат: биринчи қисмда илмий ёхуд танқидий мақолалар берилган, иккинчи қисмда эса шеърлар, ҳикоялар, очерклар ўрин олган. Мажмуаларнинг яна бир ғоят қимматли жиҳати бёр — уларда Фитратнинг Умар Ҳайём ҳақидаги мақоласи билан бирга Чўлпоннинг баъзи асарлари ҳам чоп этилган. 1928 йилга келиб, бу икки йирик санъаткорга тавқи ланъатлар осиш авж нуқталарга чиққанини, уларни миллатчиликда айблаш, ёт мафкураларга берилишда қоралаш компанияси зўр бериб кучайтирилаётганини эътиборга олсак, шунингдек, «мафкуравий кураш» шиори остида матбуот саҳифаларидан ҳар қандай истеъдодли, мустақил фикрлайдиган, расмий тарғибот қолипларига сиғмайдиган одамларнинг номлари ситиб чиқарилаётганини инобатга олсак, Отажон Ҳошимовнинг бу икки санъаткор ижодига китобдан ўрин берганига ажабланмай илож йўқ. Негаки, аввало Отажон Ҳошимовнинг ўзи ҳам «пролетар адабиётининг ғоявий софлиги учун» фаол курашчилардан бири бўлган... иккинчидан эса «Қизил қалам» ташкилоти ҳам мафкура бобида ҳар хил «сўллик» касалликларидан ҳоли бўлган эмас. Демак, Отажон Ҳошимов мажмуалар мундарижасини белгилар экан, уларга киритиладиган асарларни танлар экан, илмий жиҳатдан объектив мавқеда турган, ўзининг субъектив қарашларидан устун келиб, чинакам плюрализмга эришган: «мафкуравий бузук» адибларнинг асарларини босиш билан ўзимни хавф остига қўяман-ку» деб ўйлаган эмас. Биргина шу фактнинг ўзиёқ Отажон Ҳошимовнинг ғоят юксак маънавий-ахлоқий фазилатлар эгаси

бўлганидан дарак беради. Хуллас, бу мажмуалар ўша йиллардаги адабий ҳаётнинг нодир ёдгорликлари сифатида бугун ҳам ғоят кадрлидир.

20-йилларнинг охирига келиб, Отажон Ҳошимов ҳар қанча самарали фаолият кўрсатмасин, билимлари кифоя эмаслигини, ҳали ўз устида қаттиқ ишлаши, кўп ўқиши зарурлигини ҳис қилади. Шунинг учун у 1929 йилнинг сентябрида Ленинградга бориб, СССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтига аспирантурага киради. Шарқшунослик институти ҳеч қандай таърифу тавсифга муҳтож эмас. У ўтган асрнинг ўрталаридаёқ жаҳон шарқшунослигининг етакчи марказларидан бири сифатида танилган эди. Дунёга донғи кетган рус шарқшуносларининг деярлик ҳаммаси шу институтда фаолият кўрсатган. Отажон Ҳошимов институтга келган кезларда унинг директори академик Ольденбург, адабиёт секторининг мудири эса академик Самойлович эди. Талабчан ва ғамхўр устозлар Ўзбекистондан келган истеъдодли илм толибининг самарали ишлаши, вақтини зое кетказмаслиги учун ҳамма тадбирларни кўришарди. Отажоннинг ўзи ҳам зиммасидаги масъулиятни тўла англаган ҳолда енг шимариб ишга киришади. СССР Фанлар академиясининг архивида Отажоннинг аспирантлик йилларга тааллуқли баъзи ҳужжатлар сақланиб қолган экан. Улар орасида аспирантнинг ўзи тузган, илмий раҳбари маъқуллаган иш режаси, қилинган ишлар юзасидан ҳисоботи ҳам бор. Уларда аспирантнинг «адабиёт социологияси ва ўзбек адабиёти тарихи» деб кўр-

сатилган. Режада аспирант ўз олдига шундай мақсадлар қўйган:

«1. Диалектик логиканинг асосий муаммоларини ишлаб чиқиш (Гегель логикасини ўрганиш асосида).

2. Адабиёт социологиясининг асосий муаммоларини ишлаб чиқиш.

3. Диссертация мавзунини ишлаб чиқиш (ўзбек адабиётининг буржуа даврига — жадид адабиёти даврига материалистик методни тадбиқ қилиш)».

Бундан кейин режада мақсадни рўёбга чикариш йўлида қилинадиган асосий ишлар кўрсатилади. Энг зарур ишлар қаторида назарий, фалсафий ва бадий материалларни ўрганиш билан баробар рус, немис, форс тилларини ўзлаштириш ҳам қайд қилинган. Буларнинг ҳеч қайсиси қоғозда қолиб кетмаганини, аспирант изчил равишда қунт ва қаноат билан иш олиб борганини Отажоннинг 1930 йил январь-май ойларида бажарилган ишлар ҳақидаги ҳисоботидан ҳам яққол кўрса бўлади. Ехуд 1931 йилнинг март ойида академик Самойлович Отажон Ҳошимовнинг аспирантлик фаолиятига тавсиф берар экан, унинг миллий ишини «миқдор жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам керагидан ортиқ даражада қаноатланарлик» деб баҳолайди ва «Ҳошимов СССР Фанлар Академияси аспирантлари қаторида ҳақли ўрин эгаллаб турибди» деган мулоҳазани айтади. Академик Ольденбург имзолаган тавсифномада ҳам Отажон ҳақида илиқ гаплар айтилган, унинг «ўзбек, форс, татар, озарбайжон ва бошқа туркий тилларни яхши билиши, европа тилларидан эса немис тилини пухта ўзлаштиргани» таъкидлан-

ган. Шунингдек, «Отажон Хошимов илмий ходимлар ўртасида катта эътиборга эга» дейилдики, бу Ўзбекистонлик илм толибига берилган ғоят юксак баҳо эди. Худди шунинг учун ҳам, 1932 йилда Отажон Хошимов аспирантурани тугатгач, институт раҳбарлари унга жавоб бериб юборишмайди, балки уни Шарқшунослик институтининг илмий котиби қилиб олиб қолишади. Чиндан ҳам бундай масъул лавозимда ишламоқ учун чуқур билимдон ва юксак ташкилотчилик қобилиятидан ташқари институт илмий ходимлари орасида катта обрўга ҳам эга бўлиши керак эди. Истеъдодли ёш олим қаршида илмий фаолият бобида ёрқин истикбол эшиклари очила бошлаган эди. Аммо бу гал ҳам Отажон севган иши билан ўзи истаганидек шугуллана олмади. 1933 йилнинг декабр ойида 28 яшар Отажон Хошимовни ВКП(б) Марказий Комитети Тошкентга ишга йўллайди. Тошкентда уни бири-биридан муҳим, бири-биридан масъулиятли ва бири-биридан қийин ишлар кутмоқда эди — қаддини ростлаб кетаётган жумҳурият фанининг ривожини Отажон Хошимовдек билимдон ва тадбиркор раҳбарга маҳтал эди. 1932 йилнинг октябрь ойида жумҳурият Советларининг Марказий Ижроия Комитети илмий ҳаракатнинг янги ташкилий формаларини барпо этиш ҳақида қарор қабул қилади. Бу қарорга кўра шу пайтга қадар амал қилиб келган ўзбек давлат илмий тадқиқот институтлари Ассоциацияси тугатилиб, унинг ўрнига барча тадқиқот муассасаларига раҳбарлик қилувчи Фанлар Комитети ташкил қилинади. 30-йилларнинг охириларига келиб, Комитет ФАНга, яъни Фанлар Академияси филиалига

айланади ва, nihoyat, Фан заминида 1943 йилда Ўзбекистон ССА Фанлар Академияси майдонга келади.

Отажон Хошимов Фанлар Комитетининг раҳбарларидан бири сифатида ишлай бошлайди. Унинг бу борадаги хизматлари ҳақида ҳам кўп гапириш мумкин. Бироқ мен икки-уч фактни таъкидлаш билан чекланаман. Отажон Хошимов ҳозирги «Фан ва турмуш» журналининг ташкил қилишда фаол иштирок этган ва унинг муаллифларидан бўлган. 1934 йилда у Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтини ташкил қилган ва 1937 йилнинг августига қадар шу институтнинг директори бўлиб ишлаган. Отажон Хошимовнинг илм-фан бобида бағоят ташкилотчи бўлганини, жонқуярлик билан иш олиб борганини шундан ҳам кўриш мумкинки, у жуда қисқа муддат мобайнида институтга ўша пайтдаги энг етук адабиётшунос ва тилшунос кучларни жамлай олган эди. Булар орасида Фитрат, Ғози Олим, Миён Бузрук, Ойбек, Хомил Ёқубов, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Яхё Ғулом, Ҳоди Зариф, Буюк Каримов, Фаҳри Камол каби фанда чуқур из қолдирган одамлар бор эди. Айни чоқда, Отажон Хошимов ёш олимларни тарбиялаб етиштириш ишига ҳам алоҳида аҳамият берган. Институт қошида адабиётшунослик ва тилшунослик бўйича аспирантура очган, уларга иқтидорли ёшларни жалб қилган, ўзи ҳам бир қатор аспирантларга илмий раҳбар бўлган. Бу ўринда республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, профессор Ғулом Каримовнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида эълон қилинган хотирасига мурожаат қилиш жоиз кўринади. 30-йил

ларда Ғулом Карим Отажон Хошимнинг шо-
гирди бўлган экан. Ғулом Каримов ёзади:
«Ҳафтада бир марта мунтазам равишда раҳба-
рим билан учрашиб турар эдим. Мен ҳафта
давомидаги қилган ишларимдан ҳисоб бериб,
келгуси ҳафта учун топшириқлар олар эдим.
Сухбатлардан бирида диссертация мавзуи ҳа-
қида гап қўзғалиб, ўзбек адабиёти тарихига
оид назарий масалаларга эътибор бериш ке-
раклиги айтилди. Шундан бошлаб, бу масала-
лар менинг диққатимни бир умрга ўзига жалб
қилди. Шу хотираларида профессор Ғулом Ка-
римов ўз устозининг «адабиёт билими соҳасида
ўз даврининг олдинги мутахассиси, ҳамма то-
монидан тан олинган олим» бўлганини фахр
билан ёзади. Дарҳақиқат, бу икtidорли олим
раҳбарлигида ўша йилларда Институтда халқ
иждоди, классик адабиёт ва тилшунослик со-
ҳасида бир қатор салмоқли ишлар амалга оши-
рилган эди. Жумладан, «Ўзбек фольклоридан
намуналар» деган икки жилдлик мажмуа, «Ўз-
бек халқ эртаклари», «Ўзбек халқ мақоллари»,
«Алпомиш» достони, Ғўрўғли туркумига кир-
диган «Маликаи айёр», «Қундуз билан Юлдуз»,
«Хуш келди», «Равшанхон», «Ғўр ўғлининг ту-
ғилиши», «Далли» каби достонлар, Алишер На-
вой, Муқимий ва Ҳамза Ҳакимзодаларнинг
дастлабки танланган асарлари, улар ҳақидаги
илмий-танқидий китоблар, таржима назарияси-
га оид ишлар, ўзбек адабиётшунослиги бўйича
айрим тадқиқотлар худди шу даврда Отажон
Хошимовнинг бевосита иштирокида ёхуд унинг
раҳнамолигида вужудга келди. Ҳар ҳолда, ин-
ститут дастлабки тетапоя қадамларини комил
ишонч билан жуда дадил қўйган эди. Отажон

Хошимов Фанлар Комитетининг раҳбарлари-
дан бири сифатида марксизм-ленинизм класси-
каларининг асарларини ўзбек тилига таржима
қилиш ва нашр этиш ишларига ҳам раҳбарлик
қилади — у тажрибали таржимонлар коллекти-
вини барпо этади, уларнинг ишини бир мақсад
атрофида бирлаштиради. Худди шу йилларда
Маркс, Энгельс, Лениннинг кўпгина йирик
асарлари илк бор ўзбек тилида босилиб чиқди.

Отажон Хошимов 30-йилларнинг ўрталари-
да жумҳуриятнинг адабий ҳаётида ҳам сези-
ларли роль ўйнаган. У Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг Правления аъзоси, танқидчилар сек-
циясининг раиси эди. Албатта, 30-йилларнинг
ўрталарида танқидчиликда ур-йикит авж олган
кезларда унга раҳбарлик қилиш осон эмас эди.
Аммо Отажон Хошимов 30-йилларнинг ўрталаридан
бошлаб ўзи қамокка олингунга қадар
биронта ёзувчини миллатчиликда айблаб, халқ
душманига чиқариб, мақола ёзгани йўқ, бош-
қаларга тухмат қилиб ўзининг содик фуқаро-
лигини кўз-кўз қилгани йўқ. 37-йил шароитида
шунинг ўзи ҳам катта жасорат эди. У 1937 йил-
да Пушкин вафотининг 100 йиллигини нишон-
лаш ишларига қатнашди — у «Евгений Оне-
гин» романининг Ойбек томонидан қилинган
таржимасига муҳаррир бўлади ва таржимон
маҳоратини, ютуқ ва камчиликларини таҳлил
қилиб каттагина мақола ёзади. Шу фактлар-
нинг ўзиёқ кўрсатиб турибдики, аспирантурани
тугатиб, Ўзбекистонга қайтган Отажон Хоши-
мов чуқур эътикод билан, ҳақиқий фидойилик
билан ўзбек фанини, маданиятини ривожланти-
риш бобида астойдил меҳнат қилган. Албатта,
адабиётшунос олим сифатида унинг ҳаёллар

уфки ғоят кенг бўлган. Ким билсин, ўша йиллардаги кескин курашлар жабҳасида у мардонавор жанг қилар экан, янги тадқиқот институтининг самарали ишлаши йўлида жонбозлик кўрсатар экан, кучини аямай, янги китоблар ва ёдгорликларни тезроқ халққа етказиш тадориқларини кўрар экан, ўзбек халқининг истикболи ҳақида нималарни орзу қилганикин? Унинг эртанги маданиятининг қандай рангоранг жилоларида яшабини ҳаёлига келтирганмикин? Эҳтимолки, шуларни ўйлаб, буларнинг барида ўзининг ҳам жиндай хизмати бўлажигидан мамнун жилмайиб қўйгандир... Аммо!..

Аммо мамлакатнинг асл фарзандларининг ёстиғини қуритишга жазм этган, халқ учун хизмат қилишни, мамлакатни гуллайтиб — яшнатишни бирдан-бир мақсад қилиб олган, бу мақсад йўлида сидқидилдан фидокорлик билан ҳалол меҳнат қилишни қасд қилиб, дастасига-ча қонга ботган қиличини яланғочлаб 1937 йил яқинлашмоқда эди... Биз кўп йиллар мобайнида 30-йилларни Ватанимиз тарихидаги энг ёрқин, энг музаффар йиллар деб ҳисоблаб келгандик. Назаримизда, айти шу йилларда бизнинг мамлакатимиздан бутун заминга узил-кесил ғалаба қозонган социализмнинг тантанавор садолари янграгандай эди... Энди билсак... Масаланинг энг мураккаб томони, энг ақл бовар қилмайдиган жиҳати шундаки, худди шу йиллари мамлакатимиз қаддини анча ростлаб олгани ҳақиқат, худди шу йилларда халқнинг

турмуши биров бўлса-да дурустлашгани, «ҳаёт ҳам соз, яшамоқ ҳам соз» бўлиб қолгани ҳақиқат. Агар жумҳуриятимизни оладиган бўлсак, афсонавий Миср эҳромларидан қолишмайдиган Текстилькомбинат ҳам, Турксиб ҳам, Чирчикстрой ҳам худди шу йилларда барпо этилган эди. Бирок бугун маълум бўляптики, буларнинг бари жуда оғир талофатлар ва мислсиз фожиалар эвазига қўлга киритилган экан. Худди шу йилларда зулм авж олган, ҳар қандай эдлат поймол қилинган, халқни сиқиб, сувини ичиш энг баланд пардаларга кўтарилган, бутун мамлакат тиканли симлар билан ўраб олинган баҳайбат қамокхонага, бутун халқ эса тилсиз-забонсиз, ҳақ-ҳуқуқсиз маҳбусга айлантирилган экан. Бизга «социализм» деб кўз-кўз қилганлари эса, аслида, аксилсоциализмдан бошқа нарса эмас экан. Ана шу душманларнинг, даҳшатли қирғин-баротнинг, тийиксиз қатли омнинг энг баланд нуқтаси 1937 йилга тўғри келади. Кейинги йилларда бу даврдаги умумхалқ фожасининг бутун даҳшатини кўрсатадиган кўпгина ҳужжатлар эълон қилинди. Шулардан бири тарихшунос олим Роберт Конквестникнинг «Қирғин-барот» деган катта асаридир. У «Нева» журналида 1989 йилда эълон қилина бошлади ва 1990 йилда ҳам журнал саҳифаларида уни чоп этиш давом этди. Роберт Конквестникнинг ҳисобига кўра, 1938 йилнинг охирида совет турмалари ва лагерларида тўққиз миллион атрофида одам ҳибсда бўлган. 1937 йилнинг январини билан 1938 йилнинг декабри ўртасида етти миллион одам қамокқа олинган. Икки йил ичида бир миллионга яқин одам отилган. 1937—1938 йиллар мобайнида

ҳибсада икки миллион одам ўлган. 1938—1950 йиллар давомида турмалар ва лагерларда ўн икки миллион одам ҳалок бўлган. Уларнинг ёнига яна кам деганда бир миллион отиб ташланган одамни қўшмоқ керак. Бу рақамларни тузукрок ўйлаб кўринг — ахир, ҳар бир рақам ортида жонли одамнинг тақдири, унинг оиласининг бошига тушган мислсиз фожеа турибди. Отилган ва ҳалок бўлган ўн олти миллион одамни тасаввур қилинг. Уларнинг пешонасига «халқ душманининг қариндоши» деган тавкиланъат осилган, хўрланган, ҳақоратланган, камситилган оила аъзоларини бир кўз олдингизга келтиринг. Инсоният тарихида ҳар хил қирғинлар, зўравонликлар, золимликлар кўп бўлган. Аммо уларнинг биронтаси ҳам бизнинг мамлакатимиздаги катта қирғин-барот қарши-сида урвоқ ҳам бўлолмайди. Яна бунинг устига ана шу миллион-миллион камалган, отилган, ҳалок бўлган, сургун қилинганларнинг 99 фоизи мутлақо бегуноҳ бўлганини унутманг. 1936 йилда қарнай-сурнайлар садолари остида «қурилиб битказилди» деб эълон қилинган Сталин социализмининг ҳақиқий қиёфаси, қонли башараси шундай эди.

Ана шу мислсиз қирғин-барот, ҳар қандай ёнғинлардан зўрроқ шу ёнғин, ҳар қандай фалокатлардан машъумроқ шу фожиа Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтгани йўқ, балки шу ерда ҳам юз минглаб, балки миллионлаб одамни домига тортди. Отилганлар, бадарға қилинганлар, хўрланганлар орасида кечаги инқилобчилар ҳам, атоқли партия ходимлари ҳам, иқтидорли олимлар ҳам, қўли гул ишчилар ҳам, меҳнаткаш деҳқонлар ҳам, ҳақиқатгўй шоиру

адиблар ҳам бор эди. Афсуски, биз ҳали бу қурбонларнинг ҳаммаси неча киши бўлганини ҳисоблаб чиққанимиз йўқ, уларни номма-ном ҳам билмаймиз. Бу адолатсизликка барҳам бериш бегуноҳ қурбонлар олдидаги инсоний бурчимиздир.

Отажон Ҳошимов ана шу бегуноҳ қурбонлардан бири бўлди. У жуда ёш кетди, ўн гулдан бир гули очилмай кетди, қанчадан-қанча ниятларини рўёбга чиқаролмай, қанчадан-қанча асарларини ёзиб улғирмай кетди. У қамоққа олинганда бор-йўғи 32 ёшда эди. Савол туғилиши мумкин — ахир, Отажон Ҳошимов бирор жиддий хатога йўл қўйган бўлмаса, бирор жиноятчи гуруҳга қўшилган бўлмаса, Москвада ўқиган бўлса, садоқатли, фидокор коммунист бўлган бўлса, нечук уни қамадилар? Ахир, бунақа ишларда лоақал кўринишга бўлса-да, бирон-бир баҳонаи сабаб бўлмоғи керак-ку? Ҳа, керак. Лекин у замонларда ҳақиқий сабаблар қидирилиб ўтирилмас, балки тўқиб-бичиб қўя-қолинарди.

Отажон Ҳошимовга ҳам ана шу синалган тухмат усули, ошириб-тошириб қора суртиш усули қўлланди. 1937 йилнинг апрелидан бошлаб, матбуотда Отажон Ҳошимовга бири-биридан оғир айблар қўйила бошланди. Масалан, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1937 йил 12 апрель сонидида «Тошкент совет ёзувчилари йиғилиши» деган ахборот босилади. Унда шундай жумлалар бор: «...Союз Президиумининг аъзоси ва Пушкин номидаги институтнинг директори Отажон Ҳошим жаҳид адабиёти намоёндаларини фош этиб ёзилган бир катта китобини, адабий танқидчиликда буржуазия таъ-

сирларини очиб берган бир асарни ва бошқа шунга ўхшаш яна бир неча муҳим асарларни хануз бостириб чикармай, босиб ётади. Нима бу — сиёсий кўрликми ёки партия директиваларини атайин саботаж қилишми?» Бу парчанинг оҳангидаги дўк пўписага қаранг, «босиб ётади» қабилидаги иборага эътибор беринг. Отажон Хошимов фактни бузиб талқин қилиш йўли билан «сиёсий кўрлик»да ва «партия директиваларини атайин саботаж қилиш»да айбланяпти. Бу — «халқ душмани» деб қўйиладиган даҳшатли айбнинг дебочаси эди. Холбуки, ўша кезларда у ёки бу китоб вақтида нашр қилинмаган бўлса, бунинг мутлақо объектив сабаблари бўлган бўлиши мумкин. Бироқ, бунинг аҳамияти йўқ эди, нима қилиб бўлса-да, Отажон Хошимовга қора суртилса бас эди. Орадан бир ҳафта ўтиб, шу газетада У. Турсуннинг «Тил ва адабиёт соҳасидаги зиёнчилик» деган мақоласи босилди: «...Хошимов Марказком кўрсатган тадбирларни онгли равишда бажармади. У адабиёт соҳасида марксизм таълимотига қарши ўзининг бузуқ фикрларини ҳам, миллатчи Фитрат, Қажум Рамазон ва халқ душманлари Миён Бузрук, Ғозӣ Юнус, Сафо Зуфарий кабиларнинг ҳам зиёнчиликларини фoш қилмади. Аксинча, у совет тил-адабиётига қарши миллатчиларнинг ифлос ишларига кенг йўл қўйиб келди».

Ўша пайтдаги орган ходимларининг маданий савияси қандай бўлган, китобу журнал ва газеталарни нечоғлиқ иштиёқ билан ўқишган — бу тўғрида бир нарса дейишим қийин. Лекин шуниси аниқки, марказий газеталардаги бунақа чакувларни кўзларига суриб, жон-

жаҳдлари билан ўқиган бўлсалар керак. Ёки бундай материаллар бевосита орган ходимларининг кўрсатмаси билан пайдо бўлганмикин? Ҳар ҳолда, нима бўлганда ҳам, бундай материаллар пайдо бўлиши биланок, орган ходимлари бўлажак ўлжалари устидан иш кўзгай берганлар.

Ифволар давом этади. Ўша йили 24 июль куни, яъни Отажон Хошимовнинг қамалишидан саккиз кун олдин яна «Қизил Ўзбекистон» газетасида Жуманиёз Шарифийнинг мақоласи босилади. Унда ҳам Отажон Хошимов марксизмга қарши мулоҳазалар юритишда, «пантуркизм тегирмонига сув қуювчи «назариялар» яратган, «Чигатой адабиёти»ни кўкларга кўтариб мактаб, совет адабиётини пастга урганликда» айбланади. Муаллиф давом этиб, Отажон Хошимовнинг мактаблар учун адабиёт программаси тузганини айтиб, ундаги «хатолар»ни ҳам аямай фoш қилади: «Бу программада ҳаммага машҳур миллатчи Чўлпон совет шоири сифатида ўқувчиларга такдим қилинади. Программада унинг ўтмишидаги аксил инкилобчилиги, миллатчилигини кўрсатиб бериш тўғрисида бир оғиз ҳам гап йўқ. Агарда бу фактлар устида Отажон Хошимовнинг ўз атрофидаги аксилинкилобчи миллатчиларни фoш қилиш учун ҳеч уринмаганини қўшиб қўйсак, унинг сиёсий қиёфаси равшан бўлиб қолади...» Бу ибораларнинг ички мазмунига бир эътибор беринг-а — уларда «шундоқ ярамас одамни нега шу пайтгача ҳибсга олмаяпсизлар?» — деганга ўхшаш чакув аралаш таажжуб сезилиб турмайдими?

Юқоридаги чакувларнинг ҳеч қайсисида факт йўқ, далил-исбот йўқ, аммо тирноқ таги-

дан кир излаш бор, нима қилиб бўлса-да, Отажон Ҳошимовни ёмон отлик қилиш иштиёки бор, бўхтон ва иғво, демагогия бор.

Шу тарзда ўзбек адабиётининг яна бир йирик сиймоси учун чоҳ қазилди, чоҳ қазилди эмас, унинг оёқ-қўлига бўғов осилиб, чоҳ лабига келтириб беришди. Энди уни қулатиш учун енгилгина бир туртки кифоя эди. Буни кўп кутишга тўғри келмади — 1937 йил 2 август куни Отажон Ҳошимов қамоққа олинди. Афтидан, у орган ходимларининг кўзига ўта хавфли давлат жинойтчиси бўлиб кўринди шекилли, улар Отажон Ҳошимовнинг уруғини бутунлай қуритиш пайига тушганлар. Натижада, орадан бир ярим ой ўтказиб, унинг турмуш ўртоғи Зайнаб Валиевна Ҳошимовани ҳам қамоққа оладилар. Отажон Ҳошимов қамоққа олиниши биланок, ҳали бирор айби исбот бўлмай туриб, ҳали суднинг ҳукми чиқмай туриб, дарҳол ҳамма ҳуқуқлардан маҳрум қилинади, ҳамма лавозимларидан қувилади, ҳамма унвонлари бекор қилинади. У 1937 йилнинг 3 августидан эътиборан фош қилинган аксилинқилобчи ва миллатчи сифатида Фанлар Комитетининг раиси муовинлигидан бўшатилади. Бундаги тезкорликни қаранг! Жаҳон бюрократияси тарихида ҳеч қачон бирон тадбир бунақа тезкорлик билан амалга оширилмаган бўлса керак. Бугунги бюрократларимиз бу ишда 37 йил бюрократларига ҳар қанча ҳавас қилсалар арзийди! Орадан кўп ўтмай, Отажон Ҳошимов Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг директорлигидан ҳайдалади, Ёзувчилар союзининг аъзолигидан чиқарилади. Кейин эса партия сафларидан ўчирилади. Шу ўринда бир

фактга эътиборингизни жалб қиламан. Отажон Ҳошимов камалмасдан олдинроқ, матбуотда уни фош қилувчи материаллар чиқа бошлаши биланок Фанлар Комитети партия ташкилотининг раҳбарлари сиёсий хушёрликларини намойиш этиб, Отажон Ҳошимовнинг шахсий ишини умумий мажлисга қўядилар. Ўша замондаги расм-русм ва тартиб-қоидаларга биноан мажлис Отажон Ҳошимовни албатта, партиядан ўчирмоғи керак эди. Аммо бундай бўлмади. Ўзбекистон Компартияси Тошкент об-ласть комитетининг архивидан берилган справкада бу тўғрида шундай дейилади:

«Фанлар комитети партия ташкилоти котибининг ҳисобот докладида айтилишича, «партия ташкилотларимизнинг илғор аъзолари мажлислардан бирида Ҳошимовнинг ашаддий душман эканини ҳис қилиб, уни партиядан ўчириш учун овоз берган эди, аммо, афсуски, уни партиядан ўчириш учун овоз берганлар озчилик бўлиб қолди ва Ҳошимов НКВД органлари томонидан қўлга олингунга қадар партия сафида бўлишда давом этди». Сезаётгандирсиз, шўринг қургур котиб юқори ташкилотлар олдида ўзини ҳам ва ўзи каби фактлар, ҳужжатлар асосида қонунга таяниб эмас, ҳиссиётларига берилиб иш юритувчи «илғор» партия аъзоларини ҳам ҳимоя қилишга уринаяпти. Афсуски, бу ҳужжат қисқа. Афсуски, унда ўша партия мажлиси қандай ўтгани, Отажон Ҳошимовни кимлар ёқлаб чиққани, унинг ҳимоясига нималар дейилгани айтилмаган. Балки ҳеч ким ҳеч нарса демаган-у, овоз бериш йўли билан ўз иродасини намоён этганмикин? Ҳар ҳолда, нима бўлганда ҳам, мен бу ҳужжатни ўқиб, та-

намга сиғмай суюндим. Буни қарангки, ўша дахшатли катағон йилларида ҳам хавф-хатардан қўрқмаган, ҳақиқат учун овоз берган ҳалол, виждонли одамлар бўлган экан. Албатта, Отажон Ҳошимовнинг партиядан ўчирилишига қарши овоз берилгани ўша йиллар шароитида жузъий ҳодиса, лекин жузъий бўлса-да, бу — исён эди! Орадан бироз вақт ўтгач, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Отажон Ҳошимовни партиядан ўчиради ва унинг партия билети билан ҳисоб карточкасини бекор қилиб, архивга топширади.

Отажон Ҳошимов бир йилу икки ой давомида камокда ётади. Бу кунларни у қандай ўтказганини, сўроқлари қандай кечганини, жисмоний қийноқларга ёхуд рухий азобларга дучор қилинган-қилинмаганини аниқ айтишмайман. Афсуски, ҳужжатлар бу масалада сукут сақлайди. Лекин турма ҳеч қачон истироҳат жойи бўлмаган. Сталиннинг турмаси эса инсоният тарихидаги энг дахшатли, энг шафқатсиз турмалардан бўлгани аниқ. Ҳарҳолда, шу нарса маълумки, Отажон Ҳошимовни аксилинкилобий фаолиятда, миллатчиликда айблашди, унга «1934 йилдан бери аксилинкилобий ташкилот аъзоси сифатда зараркунандалик ишларини олиб боряпсан» деган айб қўйишди. Кези келганда шуни айтиш керакки, асоссиз равишда камокка олинган тилшунос олим Турсун Иброҳимов 1938 йилнинг 14 май куни Давлат хавфсизлиги комитетининг кичик лейтенанти Шарипов томонидан ўтказилган сўроқда Отажон Ҳошимовга қарши кўрсатма берган. У гўёки Тошкентда амал қилувчи аксилинкилобий миллатчилик ташкилотининг ўн олтита фаол аъзо-

ларини номма-ном санайди ва улар ичида биринчи бўлиб Отажон Ҳошимовнинг номини тилга олади. Тўғри, кейинчалик СССР олий суди Ҳарбий коллегиясининг 1938 йил 2 ноябрь куни бўлган суд мажлисида Турсун Иброҳимов дастлабки терговда берган кўрсатмаларидан тонади ва ўзига қўйилган айбларнинг биронтасини тан олмайди. Лекин шунга қарамай, Отажон Ҳошимовнинг қисматини ҳал қилишда Турсун Иброҳимовнинг кўрсатмаси ҳам маълум даражада бўлса-да роль ўйнаган эди, чунки Турсун Иброҳимов ўз кўрсатмасини рад этганда, Отажон Ҳошимов аллақачон отиб ташланганди. Мен бу фактни орқаваротдан туриб, Турсун Иброҳимовни қоралаш учун келтираётганим йўқ. Афтидан, бу зиёли одам жисмоний қийноқларга дош беролмай, ғайри ихтиёрий тарзда кўрсатма берган бўлса керак. Албатта, Отажон Ҳошимовнинг иши билан шуғулланган терговчилар ҳамма имкониятларни ишга солиб, ҳамма чора-тадбирларни қўллаб, керак бўлганда сира тортинмасдан жисмоний тазйиқ усулларида фойдаланиб, уни ўз айбига иқроор бўлишига мажбур қилган бўлишлари керак. Отажон Ҳошимов бу беҳуда айбларнинг биронтасини ҳам тан олмайди, биронта ҳам одамнинг устидан ёлғон гувоҳлик бермайди. Давлат хавфсизлиги комитетининг ҳужжатлари орасида Отажон Ҳошимовнинг 1937 йил 13 август куни қилинган сўроқ протоколи сақланиб қолган. Унда, жумладан, Отажон Ҳошимовнинг шундай кўрсатмаси бор: «аксилинкилобий туркпараст ташкилотга илмий ходим Ойбек ҳам ёндошган эди, аммо у гуруҳнинг аъзоси ҳисобланмасди». Бу парчани ўқиб таҳмин қи-

лиш мумкин: афтидан, ўша куни Отажон Хошимовни сўроқ қилган кичик лейтенант Маврин ундан Ойбекка қарши гувоҳлик беришини талаб қилган. Қийноқлар жонидан ўтиб кетган Отажон Хошимов «ҳа, у ҳам ташкилотга ёндошган эди» деб айтишга мажбур бўлган-у, лекин шу ондаёқ бир одамнинг қисматига зомин бўлишини хаёлига келтириб, «аммо у гуруҳнинг аъзоси ҳисобланмасди» деб қўшиб қўйган. Бу илова эса «Ойбек миллатчи эмас, аксилинкилобий фаолият билан шуғулланмаган» деган маънони билдирарди. Хуллас, Отажон Хошимов бир йилу икки ойлик тергов давомида бошига ҳар қанча қилич келмасин, ҳеч қачон миллатчи бўлмаганини, ҳеч қачон аксилинкилобий фаолият билан шуғулланмаганини, эсини таниганидан бери совет халқига ҳалол хизмат қилиб келганини уқдиради. Аммо турманинг тош деворлари соқов ва гунг эди, зиндонбонлар эса унинг тавалло-ю илтижоларига масҳара билан жавоб берардилар. Ниҳоят, 1938 йилнинг 5 октябри ҳам етиб келади. Шу куни СССР Олий судининг Ҳарбий коллегияси сайёр мажлисида Отажон Хошимовнинг ишини кўради. Отажон Хошимовнинг жиноий ишидан олинган кўчирмада айтилишича, суд мажлиси-га Бригада ҳарбий юристи Алексеев раислик қилган. Суд аъзолари Бригада ҳарбий юристи Зайцев, 1-разрядли ҳарбий юрист Болдиревлар бўлган. 1-разрядли ҳарбий юрист Батнер котиблик қилган. Суд мажлисида қораловчи ҳам, оқловчи ҳам иштирок этмаган. Гувоҳлар ҳам бўлмаган, тергов давомида қайд қилинган баъзи бир гувоҳлик кўрсатмалари ўқиб берилган, холос. Айбланувчи сўнгги сўзида ҳеч қачон

буржуа миллатчиси бўлмаганини ва ўзини айбдор деб ҳисобламаслигини маълум қилган. Лекин шунга қарамай, суд Отажон Хошимовнинг айбини тўла тасдиқланган деб ҳисоблаган ва олий жазога — отишга ҳукм қилган. Кўчирмада кўрсатилишича, ҳукмда СССР Марказий Ижроия Комитетининг 1934 йил 1 декабрдаги қарорига кўра ҳукм кечиктирмасдан дарҳол ижро этилмоғи зарурлиги таъкидланган. Аммо жиноят ишининг 104-саҳифасида ҳукм... 1938 йилнинг 4 октябрида ижро этилгани ай-тилган. Демак, ҳукм чиқарилганда Отажон Хошимов аллақачон отиб ташланган экан-да! Демак: у суд мажлисида гапирмаган, чунки унда иштирок этган эмас. Демак, суд мажлисининг протоколи мутлақо қалбаки, унинг биронта ҳарфига ишониш мумкин эмас. Савол туғилади — наҳотки юқорида номлари зикр этилган олий рутбалик юристларнинг биронтаси ҳам ҳукмга имзо чекаётганда қўли қалтирамадийкин? Наҳотки, қонунпарварликдай, қонунни ҳимоя қилиш ва жорий этишдай, қонун номи билан адолатни барқарор этишдай улуг вази-фа, олижаноб мажбурият зиммасига юклатилган тўрт юрист мутлақо бегуноҳ бир одамни энг оддий ҳуқуқ қоидаларини, тартибларини пой-мол қилган ҳолда ўлимга ҳукм қилиб, ўта виж-донсиз бир иш қилиб ўтирса? Бу — виждонсиз-лик эмас, ашаддий бир жиноят-ку! Бу — том маънодаги жаллодлик-ку! Қўллари тирсагига-ча бегуноҳ одамнинг қонига ботган бу тўрт ҳарбий юрист йиллар мобайнида болаларининг кўзига қандай қараганийкин? Ютган ҳар тиш-лам нони халқумидан қандай ўтганийкин? Еки... протокол қалбаки бўлганидай, ҳарбий

коллегиянинг сайёр мажлиси ҳам қалбакимикан? Ҳеч қанақа суд мажлиси бўлмаган-у, маҳбусни отиб ташлаб, кейин шунчаки номигагина расмийлаштириб қўйилганмикин?

Бу ўринда яна бир фактни таъкидламоқ керак. Кейинги пайтларда эълон қилинган материалларга қараганда, 1938 йилнинг 4 октябрида биргина Отажон Хошимов қатл этилган эмас. Худди шу куни Тошкентда Абдулла Қодирий ҳам, Чўлпон ҳам отилган ва уларни отиш ҳақидаги ҳукм ҳам 1938 йил 5 октябрида чиқарилган. Балки бошқа яна кўпгина ёзувчиларнинг қисмати ҳам шундоқ бўлгандир — буни катта идораларнинг темир сандикларида ҳамон даҳлсиз ётган ҳужжатларни ўрганиш асосида аниқлаш керак. Аммо нима бўлганда ҳам, шу уч забардаст сиймонинг қатл куни адабиётимиз тарихидаги энг қора кун бўлиб қолади.

Отажон Хошимовга нисбатан қилинган зулм ва адолатсизлик шу билан битгани йўқ — қатл қилингандан сўнг унинг қўлёзмалари ҳам, босилган асарлари ҳам махсус омборларга темир панжаралар ортига тикиб қўйилади, унинг мақолалари чоп этилган журналлар китобхоналарга берилмади. Худди Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпонлар каби унинг асарларини ўқиш ҳам ғоят хатарли эди — бунинг учун ўқиган одам қаттиқ жазоланар, ҳатто халқ душмани сифатида озодликдан маҳрум этилиши ҳам ҳеч гап эмасди. Отажон Хошимовнинг ўзини жисмонан йўқ қилиш билан чекланмай, унинг номини адабиёт ва маданият тарихидан буткул ўчириб ташлаш учун ҳам астойдил ҳаракат қилинди. Буларнинг бари 1956 йилга қадар, яъни КПСС XX съездида Сталин шахсига сиғи-

ниш фош қилингунга қадар давом этди. Фақат 1957 йилнинг 9 май кунигина Отажон Хошимов бутунлай оқланди. Бу тўғрисида СССР Олий Суди Ҳарбий коллегиясининг маълумотномасида шундай дейилади:

«1937 йил 2 августида қамалганига қадар Ўзбекистон Фанлар комитетининг раис муовини бўлиб ишлаган Отажон Хошимович Хошимовни айблов бўйича иш СССР Олий Судининг Ҳарбий коллегияси томонидан 1957 йил 9 майда қайта кўриб чиқилди.

Ҳарбий коллегиянинг 1938 йил 5 октябрида О. Х. Хошимов ҳақида чиқарган ҳукми янги очилган ҳолатлар туфайли бекор қилинди ва жиноят ҳолати йўқ бўлгани учун тўхта-тилди.

О. Х. Хошимов ўлиmidан кейин тўла оқланди».

Бу ҳужжатга судлов хайъатига раислик қилган адлия полковниги А. Костромин имзо чеккан.

Шундан бери ҳам 33 йил вақт ўтди. Тафаккуримизнинг қотиб қолгани сабабли ёхуд белгилаб қўйилган чизикдан чиқмаслик қонконимизга сингиб кетгани учунми, ё қўрқув бутун вужудимизга чуқур томир отиб кетгани туфайлими, ҳар қалай, шу йиллар мобайнида худди Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носирларга нисбатан қилганимиздек, Отажон Хошимовга нисбатан ҳам уни адабиётдаги ўз ўрнига қайтариш борасида ғоят сусткашлик қилдик. Бу масалада катталаримиз бизга шошмасликни маслаҳат беришди ва биз шошилмадик. Энди маълум бўляптики, жуда-жуда кечикибмиз. Тўғри, бу йиллар мобайнида Отажон

Хошимов ҳақида тўла сукут сақланди десак ҳам унча тўғри бўлмайди. Унинг ҳақида Ўзбек комусида, Ўзбек совет адабиёти тарихида, адабий танқид тарихида материаллар босилди, айрим журналларда мақолалар эълон қилинди. Бирок буларнинг бари унинг ёрқин номини тиклаш учун мутлақо кифоя эмас эди. Лоақал биргина фактнинг ўзи — шу пайтга қадар Отажон Хошимовнинг танланган асарлари нашр этилмагани, бизнинг бу ажойиб инсон олдидаги қарзимиз нечоғлик катта эканини кўрсатади. Фақат 1983 йилдагина олимнинг жияни Жонрид Қосимовнинг елиб-югуришлари оқибатида Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг фармойиши чиқди. Унда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Советининг 1937 йил 7 сентябрдаги Отажон Хошимовни Фанлар комитетининг ҳақиқий аъзолари рўйхатидан ўчириш ҳақидаги қарори бекор қилинган ва 1990 йилда Отажон Хошимов таваллудининг 85 йиллигини нишонлаш ҳақида кўрсатма берилган. Шу кўрсатма асосида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ва Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг раҳнамолигида бу сана кенг нишонланди — вақтли матбуот саҳифаларида Отажон Хошимовнинг ижоди ва ҳаётига бағишланган мақолалар эълон қилинди, илмий-назарий конференция ўтказилди, Ўзбекистон телевидениеси орқали махсус кўрсатув берилди, атоқли олимлар ва йирик шоирлар иштирокида Отажон Хошимов таваллудига бағишланган тантанали кеча ўтказилди. Бундай кечалар институтларда, Отажон Хошимов номи билан аталган маҳаллада ҳам бўлиб ўтди. Юбилей муносабати билан Отажон Хошимовнинг ҳоки Чигатой қаб-

ристонига кўчирилди. Буларнинг бари яхши, албатта. Бирок булар ҳам Отажон Хошимовнинг ҳаёти ва ижодини ҳар томонлама ўрганиш йўлидаги дастлабки қадамлар, холос. Шундай қилиб, ҳақиқат аста-секин бўлса-да, эгилиб, букилиб, қирсиллаб, чирсиллаб, ниҳоят қарор топа бошлади.

* * *

Отажон Хошимовдан бой ва ранг-баранг илмий мерос қолган. Бу мерос рисоалардан, мақолалардан, тақризлардан ташкил топади. Уларнинг анчагина қисми 20-йилларда турли-туман журналлар ва мажмуаларда араб ёзувида босилган, қолган қисми эса 30-йилларда дунё юзини кўрган асарлардир. Отажон Хошимовнинг асарлари ўз вақтида адабий жараёнда сезиларли роль ўйнаган, даврнинг энг долзарб масалаларига бағишланган, ўша давр назариясининг ютуқларига таяниб яратилган. Тўғри, бу мақолалар ва рисоалардаги ғоялар, назарий умумлашмалар, синчков кузатишлар заминида туғилган мулоҳазаларнинг ҳаммаси ҳам шафқатсиз вақт синовига бардош беролгани йўқ. Бирок, бу ҳол ёлғиз Отажон Хошимовнинг ўзигагина тегишли эмас — бугунги кунда етмиш йиллик ҳаётимизнинг жуда кўп жиҳатлари, сажда қилган идеалларимиз, ҳақиқат деб сиғиниб келган қонунқоидаларимиз хато бўлиб чиқди. Шунинг учун Отажон Хошимовнинг ҳам илмий меросини ўрганганда, биринчи навбатда, бу истеъдодли му-

наккиднинг ўз даврининг фарзанди бўлганини, бинобарин, унинг қарашларида замонасининг кучли томонлари ҳам, нуқсон ва ҳатолари ҳам ифодаланганини эътиборда тутиш керак. Шу сабабдан унинг мақолалари, бир томондан, ёш ўзбек адабиётининг ривожига, сифат жиҳатидан юксалишига кўмаклашган бўлса, иккинчи томондан, адабиётга бир томонлама, догматик қарашларнинг авж олишига ҳам замин бўлди. Шу маънода Отажон Ҳошимовнинг илмий-танқидий мероси бугунги кунда биз учун, даставвал, адабиётимиз тарихининг муҳим факти сифатида қадрлидир. Биз шу мақолаларни ўқиб-ўрганиб, адабиётимиз босиб ўтган йўл нечоғлиқ мураккаб бўлганини, тўғри йўлни топгунча кўпгина адабиётчиларни бошидан кечирганини, катта-кичик ҳатоларга йўл қўйганини билиб оламиз. Халқнинг ўз-ўзини таниш жараёни ҳеч қачон осон кечган эмас. Шунингдек, ўз-ўзини танишнинг энг муҳим омилларидан бири бўлмиш адабиёт ҳақидаги ҳақиқатни излаш, бу борадаги сохта тасаввурларга барҳам бериб, тўғри, объектив, илмий тушунчаларни шакллантириш жараёни ҳам жуда кескин қурашлар ичида содир бўлган. Отажон Ҳошимовнинг адабий мероси, биринчи навбатда, адабиётшунос мутахассислар ва адабиёт ихлосмандларининг ана шу йўл ҳақидаги тасаввурларини бойитади. Шу маънода унинг мероси жаъмики фазилатлари ва нуқсонлари билан бирга адабиётшунослигимиз ва танқидчилигимиз тарихининг таркибий қисмини ташкил этади.

Отажон Ҳошимовнинг матбуотда босилган биринчи мақоласи танқидий асар эмас, балки

соф фалсафий муаммоларга бағишланган бўлиб, «Диалектика ҳам диалектика усулида ўйлаш» деб аталади. Мақола 1925 йилда «Маориф ва ўқитғувчи» журнаlining 3- ва 7—8-сонларида босилган. 20 яшар муаллифнинг мазкур мақоласи ўзбек тилида марксча фалсафа муаммоларидан баҳс қилувчи биринчи асар бўлса ва «диалектика» атамаси тилимизда биринчи бора шу мақолада қўлланган бўлса, ажаб эмас. Мен файласуф эмасман, мақоланинг мазмунини таҳлил қилолмайман, аммо бу мақола муаллифининг шахсияти тўғрисида, илмий қизиқишининг уфқлари, савияси ҳақида муайян тасаввур берадики, булар тўғрисида тўхташ жоиз деб ўйлайман. Аввалло, мақола Отажон Ҳошимовнинг фалсафа ва ижтимоий тафаккур тарихи бобидаги билимлари анча пухта эканидан далолат беради. Эсингизда бўлса, бу даврда Отажон Ҳошимов ҳали аспирантурага киргани йўқ, бор-йўғи ишчилар факультетини тугатиб, Қизил профессорлар институтининг тайёрлов бўлимига қабул қилинган эди. Қўринадик, ҳали олий таълим босқичларини ўтмай туриб, Отажон мустақил ишлаш оқибатида фалсафадек мураккаб фаннинг асосларини анча чуқур ўзлаштирган. Мақолада Арасту, Сукрот, Афлотун каби файласуфлар ҳақида гап кетади, уларнинг қарашлари таҳлил қилинади, фалсафий фикр ривожига кўшган ҳиссалари белгиланади, шунингдек, мақолада Гегел диалектикаси ҳам атрофлича баён қилинган. Тўғри, Гегелга берилган баҳода ўша даврда ижтимоий фанлар соҳасида анча кенг таркаган нигилизмнинг таъсири сезилади, муаллиф бир томонлама мавқеда туриб, Ге-

гелнинг бугунги кун учун қимматини рад этади: «Гегелнинг дунёнинг асосига қўйган фикри (идея) емирила бошлаб, дунёни Гегелча тушунишликнинг одамнинг табиат билан қарашда, табиат сирларини билишда фойдаси йўқлиги очик билина бошлади». Ўша йиллар фалсафасидагина эмас, ундан кейин ҳам кўп вақт мобайнида Гегелнинг идеализмини рад қилиш баҳонасида, умуман, унинг фалсафий системасига ишончсизлик билан қараш, уни камситиш авж олди. Бунда ёш Отажон ҳам ана шу ҳукмрон кўрсатма ёхуд қоида таъсиридан чикиб кетолмаган. Мақолада диалектик тафаккур масалаларини талкин қилишда бошқа нуқсонлар ёхуд мунозарали уринишлар ҳам анчагина. Айни чокда мақолани жозибадор қиладиган жонли лавҳалар ҳам етарли. Жумладан, муаллиф Сукротнинг диалектик тафаккурини кўрсатувчи ибратли мисоллар ҳам келтиради: «Сукротнинг диалектика усулида ўйлаши душманга берган тубандаги саволидан маълумдир. Сукрот душманидан: «ёлғон сўзлаш яхшими ёки ёмонми?» деб сўрагон эди, душмани: «Албатта, ёмон» деб жавоб берган эди. Кейин Сукрот: «агар бир касалга таҳир дорини бериш учун биз ул касални алдаб, мазкур дорини ширин деб берсак, қилгон ишимиз ёмонми бўладур?» деб қайтариб сўрагон. Ул вақт душмани: «албатта, бундай ишлар бўлиб турадир» деб жавоб бергон. Сукрот бул жавобни олғач, душманига: «демак, ҳар нарса тўғрисида қатъий сўзлаб бўлмайдур. Баъзи вақтда ёлғончилик яхши, баъзи вақтда ёмон бўладур» деб жавоб берган эди».

Бу ўринда баёндаги жиндай ғализликни эъ-

тиборга олмасак, бизнинг тушунчаларимизнинг нисбий экани дуруст очилган. Бундан ташқари, мазкур мақолада «мунозара қилингон вақтдагина бир тўғри фикрга келиш мумкиндир» деганга ўхшаш методологик жиҳатдан тўғри фикрлар олға суриладикки, бу ҳозир ҳам эскирган эмас.

Кўринадики, Отажон Хошимовнинг биринчи мақоласидаёқ бугун эскириб қолган айрим жиҳатларига қарамай, анча-мунча ўзига хос томонларга эга эди ва илм дунёсига ғоят иктидорли, мустақил фикрлай оладиган мутахассис кириб келаётганидан далолат берарди.

Отажон Хошимов на фақат фалсафа соҳасида балки ижтимоий фанларнинг бошқа соҳаларида ҳам фаол қалам тебратган. 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг ўрталарида унинг «Давлат тўғрисида Маркснинг фикри», «Давлатсиз жамият», «Пролетариат ҳокимияти», «Давлатнинг ўлими», «Давлат тўғрисида парчалар», «Биринчи майнинг уч шиори», «Маркс пролетариат ҳокимияти тўғрисида», «Ленин ва маданий инқилоб» каби мақолалари яратилди. Уларнинг фазилатлари ва нуқсонлари ҳақида фикр юритишни мутахассисларга ҳавола қилайлик-да, Отажон Хошимовни яхши билган, у билан ижодий ҳамкорлик қилган Иззат Султоновнинг шу мақолалар муносабати билан айтган бир фикрини келтириш билан кифояланайлик: «Шу мақолалари туфайли Отажон Хошимов Ўзбекистонда марксизм-ленинизмнинг биринчи тарғиботчиси ва ташвиқотчиси бўлди. Марксистик назария бобидаги билимлари билан у ҳаммамизнинг ҳурматимизни қозонган эди».

Отажон Хошимовнинг илмий меросида шундай мақолалар ҳам борки, биринчи қарашда, улар аҳамиятсиздай, шунчаки ахборот беришдан нарига ўтмайдигандай туюлади. Бирок уларга менсимай қараш мутлақо тўғри бўлмас эди. Улар айни шу ахборотлари билан ҳам диққатга сазовордир, чунки уларда 30-йилларда тарих, адабиётшунослик, тилшунослик соҳаларида қандай йўналишларда нима қилингани ҳақида кўплаб фактик маълумотлар борки, улар бугунги кунда фанимиз тарихини ўрганишида ғоят қимматлидир. Бундан ташқари уларда шундай мулоҳазалар ва кузатишлар учрайдики, ўзларининг теранликлари билан улар бугун ҳам илмий аҳамиятини йўқотган эмас. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун биргина «Ўзбекистонда илмий ишлар» деган мақолани эслаш етарли. Унда Фитратнинг «Ўзбек музыка тарихи», «Эски турк адабиёти намуналари» деган асарлари ҳақида, «Тарихи Абдуллаи Балхий», «Жомеъат-таворих», «Тарихи тарокима» каби нашрга тайёрланган тарихий асарлар ҳақида маълумот берилади, халқ бахшиларидан ёзиб олинган дostonлар саналади. Шунингдек, Отажон Хошимов мақолада тилшунослик соҳасидаги илмий тадқиқотлар ҳақида сўзлар экан, йўл-йўлакай атамалар яратиш принциплари ҳақида ҳам ўз мулоҳазаларини баён қилади. Ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш ҳақидаги Қонун амал қилаётган бир шароитда, атамалар яратишда, сўз қўллашда зиддиятли хатолар кузатилаётган бир вазиятда Отажон Хошимовнинг ярим аср аввал айтиб кетган мулоҳазалари ғоят диққатга лойиқдир.

У атама яратишда тўрт принципга амал қилишни таклиф қилади:

1. Атамалар мумкин қадар ўзбекча бўлсин.
2. Мумкин бўлганда атама ўзбекчага таржима қилинади.
3. Ўзбек тилига кириб қолган арабча-форсча сўзлар ташланмайди ва янгилари олинмайди.
4. Ўзбекчада бўлмаган ва таржима қилиниши мумкин бўлмаган байналмилал сўзлар ўзбек тили савтиясига (фонетикасига) бўйсундирилиб қабул қилинади.

Бундай қимматли фикрлар Отажон Хошимовнинг ўзбек тили ва халқ оғзаки ижодида бағишланган мақолаларида ҳам кўп учрайди. Бугун биз кўпгина соҳаларда янги атамалар излаяпмиз. Отажон Хошимовнинг мақолалари бу жиҳатдан ҳам бизга аскотиши мумкин — уларда қўлланган айрим атамаларни бугунги тилимизга кўчиришни ўйласак ёмон бўлмасди. Масалан, унинг мақолаларида «капитализм» ўрнида «сармоядорлик», «натурал хўжалик» ўрнида «табiiй рўзғор», «монополия» ўрнида «инҳисор», «элемент» ўрнида «унсур» каби сўзлар қўлланилганки, ҳар ҳолда, Отажон Хошимовнинг меросини бу жиҳатдан ҳам ўрганса арзийди.

Отажон Хошимовнинг фавқулodда иқтидори, билимдонлиги, масаланинг моҳиятига чуқур кириб борадиган аналитик тафаккур эгаси экани, айниқса, унинг адабий-танқидий мақолаларида яққол кўзга ташланади. Уларнинг кўпчилиги назарий масалаларга бағишланган бўлиб,

Ўзбек адабиётининг материаллари асосида энг долзарб муаммолар тўғрисида баҳс қилади.

Шундай муаммолардан бири адабий мерос масаласидир. Маълумки, 20-йиллар мобайнида ҳам, 30-йилларнинг бошида ҳам адабий мерос масаласи фавқуллодда муҳим аҳамият касб этди. Меросга муносабат масаласи, ундан фойдаланиш муаммолари фақат назарий қимматгагина эмас, муайян амалий қимматга ҳам эга эди. Маданият соҳасида кун тартибининг марказида янги социалистик адабиётни ёхуд ўша давр ибораси билан айтадиган бўлсак, пролетар адабиётини қандай яратиш масаласи турарди. Пролетар адабиёти қандай адабиёт? У қаердан пайдо бўлиб қолган? Унинг ўтмиш маданиятга муносабати қанақа? Пролетар адабиёти ёхуд кенгрок маънода пролетар маданияти соф, мутлақо янги, ўйлаб топилган маданиятми ё асрлар давомида яратилиб келинган маданиятнинг меросхўрими? 20-йилларда шу масалалар атрофида жуда кескин баҳслар бўлган, марказда ҳам, жумҳуриятларда ҳам манман деган олимлар ўз иктидорларини намоён этиб, ўзларининг «марксизм»га садоқатларини кўз-кўз қилиб, мурасасиз найзабозликлар қилишган. Бу борада, айниқса, ўзларини пролетар маданиятининг мутахассислари, назариячилари деб атаган одамлар зўр жонбозлик кўрсатишган. Уларнинг ўзларича тушунган марксизмни маданият соҳасига «татбиқ» қилгандаги иштиёқи шу даражада чегарадан чиқиб кетганки, натижада «соф» пролетар маданияти ҳақидаги «таълимотлар» пайдо бўлган, ижтимоий келиб чиқиши пролетар синфига мансуб одамларгина ёзувчи сифатида тан олинган.

Пушкин-у Толстойга ўхшаш санъаткорлар оқсуяклар, киборлар тоифасидан бўлгани учун рад этилган, маданиятнинг «синфийлиги», «партиявийлиги» ҳақидаги қарашлар ўта бир томонлама, ўта муболаға билан, ўта сектантларча талқин қилиниб, маданият ривожига эмас, унинг таназзулига хизмат қиладиган даражага етказилган. Бундай сўл қарашларнинг тарғиботчи аскарлари Ўзбекистонда ҳам бўлган. Бизда, айниқса, 20-йилларнинг иккинчи ярмида мафкуравий кураш кескинлашиши муносабати билан айрим «назариячилар» пролетар адабиётининг «софлиги» учун кураш ниқоби остида ўтмиш маданияти, адабий меросни буткул инкор эта бошладилар. Улар ашаддий нигилистик позицияда турган ҳолда ўтмишда яратилган адабиётнинг ҳаммасини реакцион, мистик, зарарли, синфий жиҳатдан бизга ёт деб эълон қилишди. Бу борада, айниқса, Бойбўлатов деган «назариячи» жуда катта «фаоллик» кўрсатди. Бир қатор мақолалар эълон қилиш билан қаноатланмай, 30-йилларнинг бошида рус ва ўзбек тилларида «Чиғатойизмми ёки пантуркизмми?» деган дағдағали сарлавҳа билан китоб ҳам чиқарди. Бойбулатов, масалан, «Ўзбек адабиёти ва чиғатойчилик» деган мақоласида («Қизил Ўзбекистон», 1929 йил, 13, 14, 15-май) ҳеч тортинмасдан шундай дейди: «Чиғатой шоирларидан хозирги ўзбек пролетар адабиёти учун қандай бўлса ҳам бир нарса ола олишимиз шубҳалидир. Бунда икки турли фикр бўлиши мумкин эмас, албатта. Биз ундан пролетар адабиёти туғдириш учун фойдалана олмаймиз». Юқорида номи зикр этилган рисолада эса Бойбулатов бундан-да кескинрок мавқени

эгаллади — энди у Алишер Навоийни ҳам мистик шоир деб эълон қилади ва унинг номини тилга олувчиларнинг устига бири-биридан даҳшатли таҳдидлар ва ҳақоратлар ёғдиради. Бундай қарашларга зарба бермасдан туриб, янги маданиятни барпо этиш ва ривожлантириш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Юксак санъат намунаси бўлган мухташам бинолар фақат инкилобдан аввал яратилган важдан портлатилаётган, кунпаякун қилинаётган бир шароитда, нодир ва қимматбаҳо қўлёзма китоблар фақат араб ёзувида ёзилган важдан қабристонларга қўмилаётган, сувларга оқизилаётган бир шароитда, Бойбулатовга ўхшаш «дўппи олиб кел» деса, бош олиб келишга тайёр турган сўл «азаматлар» айюҳаннос солиб, дунёни бошига кўтараётган бир шароитда адабий меросни ҳимоя қилиб чиқиш учун катта жасорат талаб қилинади. Отажон Ҳошимов ёш бўлишига қарамай, мана шу оғир ишни зиммасига олади. У «Пролетариат ва чигатой адабиёти» (1928), «Пролетариат адабиёти ва адабий мерос» (1928), «Ленин ва маданий инкилоб» (1929), «Адабий мерос ва чигатой адабиёти» (1929) каби мақолалар ёзади ва уларнинг ҳаммасида ўзбек халқининг бой меросини сақлаб қолиш учун, уни халққа қайтариш учун курашади. Отажон Ҳошимов Лениннинг маданий мерос ҳақидаги қарашларига таяниб, пролетар маданиятининг моҳиятини тўғри белгилайди. У «пролетариат санъати, адабиёти осмондан тушмади ёки бирдан пайдо бўлиб қолмади, уни бир-икки киши ўйлаб ҳам чиқармади» деб ёзади. Бу фикрдан мантиқан пролетар адабиёти асрлар давомида яратилган

маданиятнинг қонуний ворисидир деган хулоса келиб чиқади. Отажон Ҳошимов ўтмиш адабиётини ялписига формализмда айбловчиларга ҳам қарши чиқади. У ёзади: «Чигатой адабиёти бошдан оёқ «санъат санъат учун» фикри, назарияси, руҳи билан суғорилгандир» деган фикрга ёхуд бу адабиёт «шакли безак, зийнат адабиётидир» деган фикрга мутлақо қўшилиб бўлмайди».

Мақолада Отажон Ҳошимов бу мулоҳазаларини Лутфий ғазалининг таҳлили билан изоҳламоқчи бўлади. Яна бир муҳим жиҳати шундаки, бу мақолаларда Отажон Ҳошимовнинг ўтмиш адабиётини жуда яхши билгани, тарихдан мукаммал хабардор экани яққол кўриниб туради. У мақолаларида «Тузуқоти Темур» каби бирламчи қўлёзма манбалардан фойдаланади, XIV асрда Темур саройига сафар қилган итальян сайёҳи Клавихонинг китобларидан парчалар келтиради. 1929 йилда ҳали буларнинг ҳеч қайсиси нашр қилинмаганини, қўлёзма ҳолида бўлганини эсласак, Отажон Ҳошимовнинг ўз ишига нечоғлик масъулият билан қарагани маълум бўлади.

Отажон Ҳошимов адабий мерос масалаларига бағишланган мақолаларида ўзбек адабиётини фақат ўз қобиғига ўралган ҳолда, бошқа адабиётлардан ажратиб олиб таҳлил қилмайди, балки уни Шарқ адабиётининг узвий қисми сифатида, ўзига хос бир бўлаги сифатида текширади. Шу муносабат билан у шарқ адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида кўп гапирди, шарқ адабиёти билан ғарб адабиёти орасига айният белгисини қўйиб бўлмаслигини

таъкидлайди. Ва бундан хулоса қилиб, шарқ адабиётига марксизм қондаларини механик тарзда татбиқ қилиб бўлмаслигини, ижодий руҳда иш юритиш зарурлигини уктиради. Бу тўғри ва самарали фикр эди. Аммо кейинроқ уни «халқ душмани»га чиқариш зарур бўлганида унинг адабий мерос ҳақидаги мақолаларидан ҳам, шарқнинг ўзига хослиги ҳақидаги фикридан ҳам фойдаланишган эди. Гўёки Отажон Ҳошимов мақолаларида ўтмишга танқидий муносабатда бўлмаган, гўёки у Темур даврини идеаллаштирган, гўёки у кўпгина ишларида «марксизм шарққа тўғри келмайди» деган даъвони олға сурган.— Ҳа, у йилларда виждонини ютиб, окни қора дегувчилар ўз ишларига анча мохир бўлишган. Ҳолбуки, унинг мақолаларида бутунлай тескари аҳволни кўрамиз, яъни ўтмишни идеаллаштириш эмас, адабий мерос ҳақида асосланмаган танқидий фикрлар айтилган ёки марксизмни шарққа ижодий татбиқ қилиш ҳақидаги тўғри фикрини изчиллик билан охирига етказмаган. Умуман олганда эса, кўпгина мақолаларида Отажон Ҳошимов мустақил фикрлашга интилган бўлса-да, ўша даврнинг ҳукмрон қолипларини ёриб чиқиб кетолмаган. Айниқса, санъат ва адабиётни баҳолашдаги бош меъёр масаласида Отажон Ҳошимов тўлалигича ўша давр догматларининг таъсирида эди. Айтганча, бу ёлғиз Отажон Ҳошимовнинг нуқсони эмас, ўша даврдаги деярлик ҳамма адабиётшунослар, нафақат адабиётшунослар, балки деярлик ҳамма ижтимоиятчи олимлар, деярлик ҳамма мафкура ходимлари шу догматларнинг асири эди. Бу догматларнинг энг каттаси синфийлик ҳақидаги таълимот

бўлиб, ҳамма нарса — жамият ҳам, унинг тарихи ҳам, одамлар ҳам, адабиёт ва санъат ҳам ана шу синфийлик қолипига солиб ўлчанарди. Бу қолип жуда муросасиз бўлиб, ранглардан фақат икки рангни — оқу қорани тан олар, кимки биз билан бирга бўлмаса, у бизнинг душманимиз, кимки бизнинг манфаатга хизмат қилмаса, у биз учун ёт ва зарарли деган ақидаларни ҳақиқат биларди. Кўп ҳолларда бузиб, ўта торайтириб талқин қилинган синфийлик мавҳуми 70 йил давомида илмимизга ҳам, адабиёт ва санъатимизга ҳам, умуман, маънавиятимизга ҳам жуда катта зарар келтирди. Афсуски, Отажон Ҳошимов ҳам ўша даврдаги асарларида кўпгина тўғри мулоҳазаларни олға суриш билан бирга, ёркин, теран кузатишларини баён қилиш билан бирга, кечмиш адабиёт ходисаларини баҳолашда «синфийлик» ўлчовидан келиб чиқиб, бир томонламаликка ҳам йўл қўйди. Унинг синфийлик ҳақидаги қарашлари жуда изчил, мақоладан мақолага кўчиб юради.

Баъзи мисолларга мурожаат қилайлик:

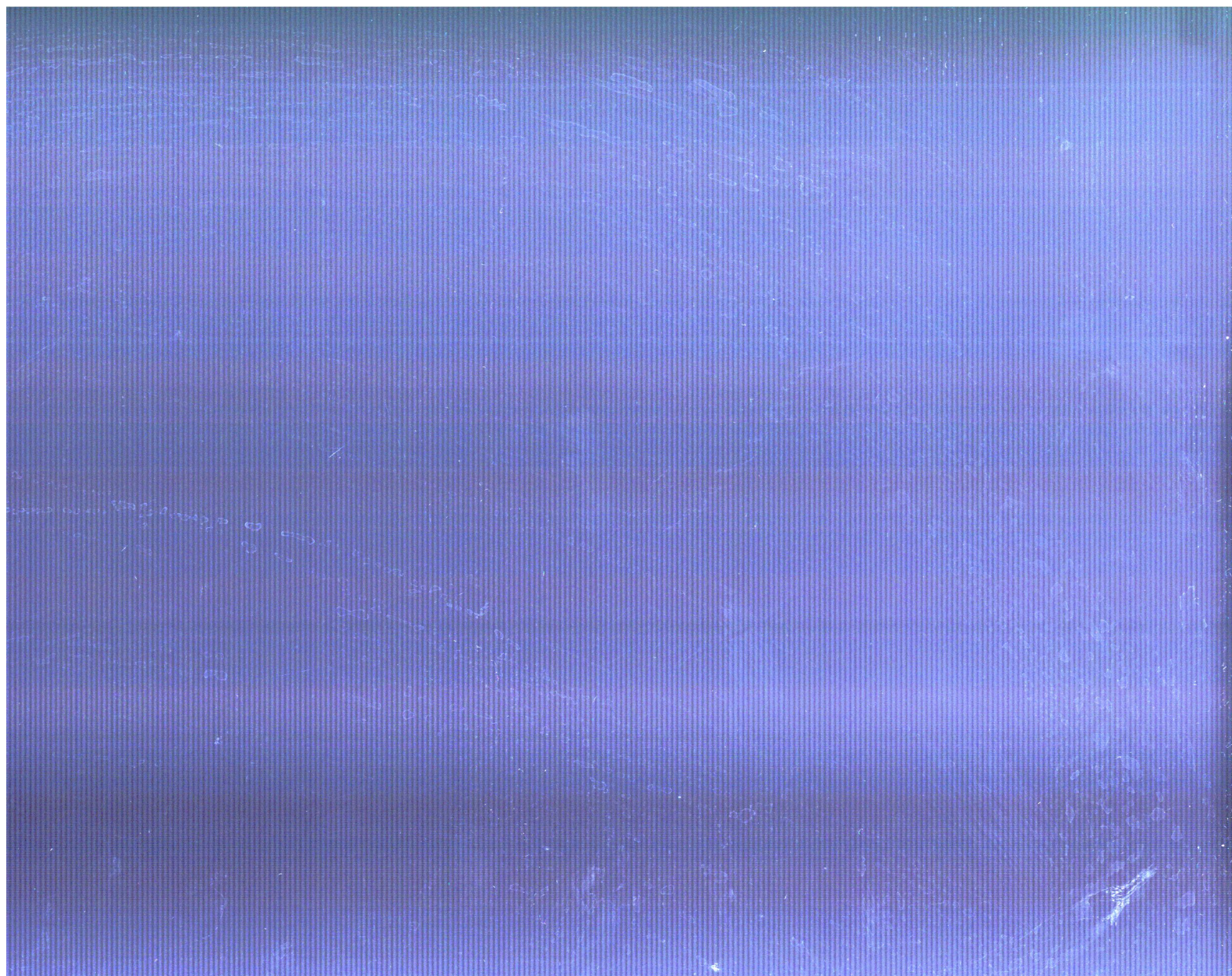
Отажон Ҳошимов 1928 йилда ёзилган «Пролетариат ва чигатой адабиёти тўғрисида» мақоласида ёзади: «Эски маданий меросдан кўп нарса феодализм, капитализм фикрига боп қилинган. Бу жамиятларда ҳукм сурган синфларнинг руҳи киритилган. Шунинг учун пролетариат бу эски маданий мероснинг ҳаммасини тўғридан тўғри қабул қилиб, ўз мақсади учун ишлатолмайди, ишлатишдан илгари уни феодализм, капитализм синфлари фикри, руҳидан тозалашни, марксизм усули билан пролетариат фикри, нуқтаи назаридан уни бошқатдан қўриб, ишлаб чиқиши керак».

«Пролетариат адабиёти ва адабий мерос» деб аталган бошқа мақолада бу қарашлар бундай ифодаланган: «Санъат, адабиёт мафкура ичига киради, истеҳсолат кучларининг шакллари билан белгиланади. Истеҳсолат шакллари маълум жамиятда бир синфнинг ҳоким бўлишига тўғри келгандан санъат шу ҳоким синф фикрини ташийди, шу ҳоким синф фикри билан суғорилган бўлади, шу ҳоким синф фикрини омма, маҳкум синфлар орасига тарқатади ва уларни ҳоким синф фикри билан суғоради, тарбиялайди. «Умумий санъат» йўқдир. Санъат синфийдир. Санъат ё феодализм, ё буржуазия, ё пролетариат санъати бўла оладур».

Ўз даврида бу қарашлар бирдан-бир тўғри қарашлар деб ҳисобланган. Афсуски, бутун тарихимиз мобайнида биз шу қарашларни адабиётшунослик илмининг етакчи методологик принципи сифатида ардоқлаб келдик. Бунинг оқибатида адабиёт тарихидан Яссавий, Сўфи Оллаёёр, Мискин, Ҳазиний каби ўнлаб ажойиб шоирлар қувиб чиқарилди. Алишер Навоий ревизия қилинди, уни ўзимизнинг дидимизга мослаб қискартирдик, «Қуръон» ва бошқа диний китоблардан ўзимизни бебаҳра қилдик. Холбуки, санъат ва адабиётга бундай ёндошиб бўлмас экан. Ҳаётда умумбашарий қадриятлар синфий манфаатлардан устун турар экан, ҳақиқий санъатқор эса ана шу умумбашарий қадриятларни тараннум этиши билан ардоқли экан. Афсуски, Отажон Ҳошимов мақолаларида конкрет адабий фактлар ҳақида фикр юритганда ҳам, у ёки бу ёзувчининг ижодини баҳолаганда ҳам юқоридаги қолипга асосланиб иш юритган

да батамом нотўғри хулосаларга келади. Масалан, «Шўро адабиётининг бир неча ижодий масалалари» деган рисолада ўзбек совет шеърлятида пейзаж тасвирининг «синфий» негизини шундай очади: «Ўзбек шўро ёзувчи-шоирлари ўз асарларидан табиат кўринишларига хурсандлик билан қарайдилар, қарашлари, ҳислари, туйғулари, масалан, Чўлпонда бўлганидек, бадбинлик, қайғу билан суғорилмагандир».

Бу парча махсус изоҳ талаб қилмаса керак. Отажон Ҳошимовнинг мустаҳкам қолипи Чўлпон ижодини баҳолашда ҳам муаллифни хато хулосаларга ундайди. Аслида Отажон Ҳошимовнинг Чўлпонга чуқур эҳтиром билан қарганини юқорида таъкидлаган эдик. Унга қўшимча тарзда яна шуни айтиш мумкинки, 30-йилларнинг бошида қариндошларидан бири ўғил кўрганда Отажон Ҳошимов унга «Чўлпон» деб ном қўйиб берган. Аммо ана шундай эҳтиромига қарамай, унинг ижодини таҳлил қилар экан, қолипнинг темир исканжаларидан халос бўлолмайди. Отажон Ҳошимов «Адабий мерос ва чиғатой адабиёти» (1929) мақоласида ёзади: «Бу намуналардан бир синфнинг «бўриларга» яъни большевикларга қарши курашга ундагани кўринади. Бу синф бевалар, бечоралар, йўқсиллар исмидан сўзлаб, уларни ҳам ўз ёнига тортмоқчи бўлади. Душманга, яъни инкилобга қарши курашмаганлар, тентак, ундан озодлик кутганлар алданади дейди. Лекин бу синф яна умидсизланади: «кучли муҳитга бош эгдим», «исён қилмайман», «ёвга таслим бўлдим» дейди. Бу синф Октябрь инкилобига қарши чиққан, инкилобдан енгилган, лекин тагтуғи билан ҳали йўқ қилинмаган ўзбек мил-

лий буржуазиясидир. Бу намуналар шу синфнинг Октябрь инқилобидан кейинги руҳини акс этади».

Бугунги кунда Чўлпон ҳақида айтилган бундай гаплар ғоятда бир томонлама, ўта зарarli гаплар экани аён бўлиб қолди. Хуллас, «синфийлик» мазмунини бир томонлама тушуниш, торайтириб талқин қилиш, «пролетариат» адабиётини бошқа адабиётлардан ажратиб олиш, уларга қарама-қарши қўйиш, ҳамма нарсани пролетариат синфининг манфаатлари нуқтаи назаридан баҳолаш кўплар қатори Отажон Ҳошимовга ҳам ёмон панд берган. Лекин шунга қарамай, у адабий меросимизни ашаддий сўллар тажавузидан сақлаб қолишда катта жонбозлик кўрсатади ва бу кутлуғ ишга ҳисса қўшди. Унинг бу борадаги хатолари эса тарихий сабаблар билан изоҳланади. Айни чоқда, Отажон Ҳошимов кўпгина мақолаларида замонавий адабиёт ҳақида гапирганида унинг бадий юксаклиги учун, ҳаётийлиги ва ҳаққонийлиги учун қайғуради, асарларнинг баркамол бўлишига йўл қўймаётган нуксонларни тўғри очади, «ғоявийлик» ниқоби остида томир ёяётган схематизмга, мавзунинг актуаллиги билан асарнинг заифлигини хас-пўшлашга уринувчиларга кескин зарба беради. Масалан, 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, мамлакатни саноатлаштириш сиёсати амалга оша бошлагани муносабати билан бутун совет адабиётида бўлгани каби, ўзбек адабиётида ҳам саноат мавзуи биринчи ўринга чиқа бошлади. Асарларда завод ва фабрикалар тез-тез тилга олина бошлади, ишчилар ҳаётига кенгрок ўрин берила бошланди. Аммо кўп ҳолларда ёзувчи-

лар бу мавзуни жуда юзаки ёритдилар. Асарларда, ҳатто шеъриятда ишчилар ҳаётини ҳаққоний ёритиш ўрнига болғаларнинг тақир-туқури, машиналарнинг шов-шуви, завод мўриларида чикқан тутунлар, фабрика гудокларининг ёқимли садолари ва ҳоказолар куйлана бошланди. Шоирлар тасаввурида ана шу ташқи белгиларнинг ўзи билан ишчилар образини барпо этишдек катта вазифа бажарилиши мумкин эди. Бу бутун адабиётда юзакиликни вужудга келтирди, адабиётдан, шеъриятдан пуртур кета бошлади. Отажон Ҳошимов бу ҳолни каттик қоралайди:

«Заводга борадилар, у ерда кўрган нарсаларини, эшитган сўзларини юзаки тасвир этиб берадилар. Тонг отиши, гудок чалиниши, ишчиларни уйғотишини, клубга боришларини ҳам шунга ўхшашларни кўрсатадилар».

Отажон Ҳошимов реализмнинг ашаддий душмани схематизм эканини яхши тушунади ва 30 йиллар адабиётида схематизм қандай шаклларда намоён бўлишини ҳам очади: «турмушни кўрсатишда ўзбек шўро адабиётида схематизм учрайди. Бу схематизм бирда озрок ҳамда бирда кўпрок бўлса-да, ўзбек шўро ёзувчиларининг ҳаммасида учрайди».

Хўш, бу схематизм нималарда намоён бўлади?

«Масалан, ҳозирги завод-фабрикаларимизни шундай кўрсатурлар: завод, албатта, зарбдор, бутун ишчилар ялпи масса, меҳнатда бир хил онгли даражададирлар, ҳаммалари ҳам план билан ишлайдилар, планни бутунлай бажаралар ва шунинг кабилар».

Отажон Ҳошимов асарларда «темир, чўян, пўлат ва шунга ўхшашлар» кўпайиб кетганини кескин қоралайди, «пролетар ёзувчиси» бўлмок учун бунақа нарсаларни асарга киритиш шарт эмаслигини уқдиради ва шўро адабиётини яратиш ҳам унинг такомили масаласи мавзундангина иборат бўлса эди, «иш жуда осон бўларди» деган ғоят тўғри фикрни олға суради. Отажон Ҳошимов адабиётидаги жиддий нуқсонлардан яна бирини «шиорийликда» кўради. «шиорийлик», «шиори тамойил» катта камчиликдир. Бунга йўқотиш керак», — деб ҳисоблайди. Бунга ўхшаш камчиликларнинг илдизи эса ҳаётини яхши билмасликка бориб тақалади. Кўрамизки, Отажон Ҳошимов замонавий адабий жараёни чуқур тушунган, ундаги ижобий ва салбий тамойилларни аниқ фарқлай олган, ёш «шўро адабиётининг» ўсишига халақит бераётган нуқсонларни тўғри белгилаган. Бироқ тўғри белгиланган-у кўп ҳолларда масаланинг туб моҳиятига кириб борган эмас. Масалан, шеърларда, бошқа асарларида кўплаб учрайдиган темир-терсаклар, вағ-вуғлар унинг жонига теккан, унинг ғашини келтиради-ю, лекин у бундай асарларнинг адабиётга мутлақо алоқаси йўқлигини баралла айтмайди, «бу — адабиёт эмас» дейишга тили бормади. Ёхуд у адабиётдаги схематизмни танқид қилади, шиорбозликни қоралайди-ю, уларни туғдирган бош сабаб — адабиётни бир томонлама тушуниш, унинг моҳиятини юзаки изоҳлаш, адабиётни ҳаддан ташқари мафқуралаштириш, унинг олдига догматик талаблар қўйиш эканини айтмайди. Албатта, 30-йиллар шароитида бунга айтишга имкон йўқ эди. Кўринадики, Отажон Ҳоши-

мовнинг илмий-адабий меросида ана шундай бақувват, ёрқин томонлар давр тақозоси туфайли туғилган маҳдудликлар ва нуқсонлар билан чирмашиб кетган. Шунинг учун уни пардозламасдан, борича қабул қилайлик. Пардозсиз ҳам Отажон Ҳошимов ўз асарларида адабиётимиз тарихида муайян роль ўйнаган, ўзига хос тафаккурга эга сиймо тарзида кўринади. Адабиётимиз осмонида унинг ҳам юлдузи милт-милт ёниб турибди.

«ШАРҚ» НАШИРЛЕТ-МАТБАЗ КОМПЬЮТЕРНИНГ
Бош таҳририяти
Тошкент — 1993

Мухаддир И. Эмомалӣ
Башарат бешлар А. Маҳмудов
Башарат муҳаррир М. Аҳмад
Ташарат муҳаррир С. Давлатов
Т. Давлатов
Қўраётганлар Ю. Бекмуродов, И. Муҳаммад

МУНДАРИЖА

Туркистон мустақиллигининг атоқли курашчиси 7

«Адабиёт яшаса — миллат яшар...» Чўлпоннинг адабий-танқидий қарашларига доир 41

Отажон Ҳошимов. Шахсияти. Тақдири. Ижоди. 89

Т. 93. Озод Шарафиддинов

Мустафо Чўқай, Чўлпон Отажон Ҳошимов, Истиклол фидойилари
Тошкент: Ёшлар оғзаки адабиёти ИИЖ «Шарк», 1993
144 б.

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ

Танқидий очерклар

«Шарк» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1993

Мухаррир Ш. Эргашева

Бадий безаклар А. Маҳкамовники

Бадий муҳаррир М. Авламов

Техник муҳаррир Е. Лукьянова,

Г. Ломиворотова

Корректорлар Ю. Бизаатова, Н. Муҳаммедиева

МУНДARIЖА

Ташкент мустақиллигининг аюкли ху-
рашикеи

«Адабёт яшаса — миллат яшас» Чул-
поннинг адабий-танқидий қарашларига
қаро

Отажон Ҳошимов, Шахсқоти, Тақдир,
М. Ҳали

ИЛМИЙ-ТАҲРИРИЙ

ИЛМИЙ-ТАҲРИРИЙ

Ташкент оқшар

«Шарк» нашриёт-матбаа концернининг
Бон тахририят
Тошкент — 1993

Теришга берилди 16.04.93 й. Босишга рухсат этилди
17.07.93 й. Бичими 70×90^{1/32}. Тип Таймс гарнитураси. Оф-
сет босма. Шартли босма-листи 5,26. Нашриёт ҳисоб листи
5,15. Тиражи 25000 нусха. Буюртма 1952. Баҳоси шартнома
асосида.

«Шарк» нашриёт-матбаа концернининг босма-
хонаси, 700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон»
кўчаси, 41 уй.

тинингидини бодат тўқошқа қарай
нур қувноқотни энг энг итандиқотни
бодомте пор индиқотни итандиқот
Бон тахририят ходимлари

АЙЛАНМАТ

наша қўл урдилар. Тўқошқа қарай
дойилари» — деб номланган бон тах-
ди. Биринчи хитобимизда

Т 93. Озод Шарафиддинов.

Мустафо Чуқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим. (Ил-
тиқол фидойилари)

Ташкент. Главная редакция ИПК «Шарк», 1993
144 б.

ИЛМИЙ-ТАҲРИРИЙ
ИЛМИЙ-ТАҲРИРИЙ
Т.93.У
миз қандий улкан йўқотини
қўлга киритилгани ҳақида ҳам

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
бош тахририяти Сиз азиз китобхонлар учун
қуйидаги китобларни чоп этмокда

ТАМИЛЛА

Фердинанд Дюшен асари. Жазоирда
яшаб ижод этган француз адиби. Асар-
да гўзал, ғоятда гўзал араб қизи Та-
милланинг фожиали қисмати, унинг
Оқилига бўлган самимий, покиза севги-
си ўзига хос ўта таъсирчан услубда ифо-
даланган.

Тарихига бевари 16.04.93 й. Босилган рухсат олинган
17.07.93 й. Ўлчам 70×90/16. Тип Таймс гарнатураси. 64-
с.т. босма. Шарҳи босма лести 5,26. Нашриёт 1952 й. 13.
3,13. Тиражи 15000 нусха. Буклетга 1952 й. 13. 3,13. 15000 нусха.
асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босма-
хонаси. 750083, Тошкент шаҳри, «Буяк Турон»
кўчаси, 41 уй.

«Истиқлол фидойилари»

Бош тахририят ходимлари савобли
ишга қўл урдилар. Янги «Истиқлол фи-
дойилари» — деб номланган серия очил-
ди. Биринчи китобимизда Озод Шара-
фиддиновнинг Чўлпон, Отажон Ҳошим,
Мустафо Чўқай каби Истиқлолимиз фи-
дойилари ижодига илмий кузатмалар
мажмуи бор. Сиз билан бизларга маъ-
лум бўлмаган тарихий фактлар ҳам ўз
аксини топгандир. Умуман, Истиқлоли-
миз қандай улкан йўқотишлар эвазига
қўлга киритилгани ҳақида ҳам сўз юри-
тилади.

«Истиқлол фидойилари» серияси
«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
босма хонаси. 750083, Тошкент шаҳри, «Буяк Турон»
кўчаси, 41 уй.

УСМОН НОСИР

Наим Каримовнинг ушбу китоби сериямизнинг иккинчи китобидир.

...иссиқ нонни кўтариб қайтса, уйда на чақалоқ, на-да бешик бўлган. Саккиз газлик кўчани зир югуриб, ахтариб қайси эшикка кирмасин, на гўдак топилган на бешик. Шу тарзда неча кун ва неча тун давомида шашқатор оққан кўз ёшлари билан она ўз фарзандини излаган. Маматхўжанинг муриду-мухлислари ҳам боладан дарак топмаганлар. Чақалоқни излаб, бутун маҳалла аҳли тик оёқ бўлган бўлса-да, бирор натижа чиқмаган. Бечора онанинг кўзларига бу дунё тор бўлган-қолган. Кунлар кетидан кунлар, ҳафталар ортидан ҳафталар ўтган. Ниҳоят, қирқ кун деганда, бешик ҳам, гўдак ҳам Намангонга кираверишдаги кўприк тагидан топилган! Бир оқ от унинг ёнида туриб...»

Азиз китобхон! Бу сатрлар «Усмон Носир» асаридан келтирилди. Бундан ҳам қизиқарли тарихий фактларни асарнинг ўзидан билиб олишингиз мумкин.

МБ